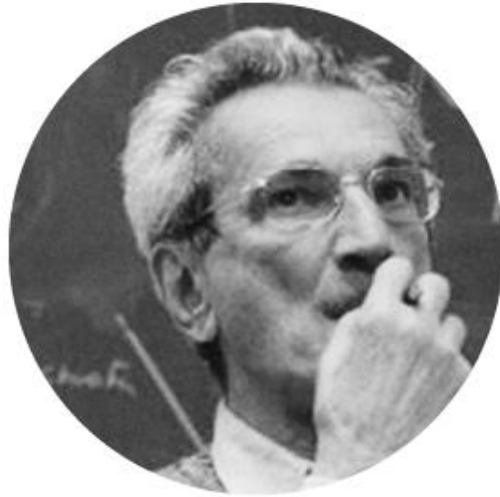

Hardt en Negri, Anarchisten Tegen Wil en Dank?

Harm van Stekelenburg

Studentnummer: 0601241

Begeleidende docent: Ronald Tinnevelt

Augustus 2014

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
Hoofdstuk 1 Centrale begrippen	9
1.1 Anarchisme.....	9
1.2 Communisme	10
Hardt en Negri	11
Kropotkin	12
1.3 Snijvlak anarchisme en communisme	12
Hoofdstuk 2 Algemene schets van het gedachtegoed	14
2.1 Kropotkin	14
Leven	14
Kropotkin als anarchistisch theoreticus	15
2.2 Hardt en Negri	18
Italiaanse achtergrond.....	18
Samenwerking tussen Hardt en Negri.....	22
Hoofdstuk 3 De staat.....	29
3.1 Kropotkin	30
Historische ontwikkeling van de staat.....	31
De staat als instrument	34
De staat, kapitalisme en controle.....	34
3.2 Hardt en Negri	36
Historische ontwikkeling van de staat.....	36
Het ontstaan van de natie	37
Het volk.....	38
Globalisering.....	39
Functie van de natiestaat	40
3.3 Vergelijking.....	41
Hoofdstuk 4 Mensbeeld	43
4.1 Kropotkin	44
Wederzijdse hulp.....	44
Pervertering van de wederzijdse hulp.....	45
Natuurlijke staat van de mens.....	46
4.2 Hardt en Negri	47
Constructie van de menselijke natuur.....	47

Verzet als historische constante.....	48
4.3 Vergelijking	49
Hoofdstuk 5 Productie.....	52
5.1 Kropotkin	52
Historische ontwikkeling	52
Creativiteit en intellectuele vermogens	53
Verdere invloed van de manier van productie.....	55
5.2 Hardt en Negri	55
Historische ontwikkeling	55
Discipline	56
Verzet	57
Van materiële naar immateriële arbeid	57
Immateriële vermogens als basis van de productie.....	58
Netwerkcontrole	59
5.3 Vergelijking.....	61
Hoofdstuk 6 Revolutie en klasse	63
6.1 Kropotkin	64
Onteigening	64
6.2 Hardt en Negri	66
De multitude.....	67
Potentia en potestas	67
Multitude en potentia	68
Duiding van de moderne tijd	69
6.3 Praktijk.....	70
Berlijn 1953.....	70
Rusland 1920	71
Het gebruik van voorbeelden	72
Occupy en andere pleinbezettingen	72
6.4 Vergelijking.....	73
Hoofdstuk 7 Conclusie.....	75
Literatuurlijst	78

Inleiding

In 1999 werd in Seattle hevig geprotesteerd tegen de G8-top die op dat moment plaatsvond. Vele diverse groepen vonden elkaar in deze protesten en sloegen de handen ineen om zich te verzetten tegen de wereldwijde macht die de kleine groep wereldleiders van de G8 kon uitoefenen. Een kleine groep mensen die over het lot van miljoenen kon beschikken zonder verdere inspraak werd gezien als belachelijk.

Hier bleef het niet bij. Vele internationale toppen die daarop volgden kregen te maken met dezelfde massale protesten. Die protesten hadden veelal zelf een divers en internationaal karakter. De beweging waaruit deze protesten voortkwamen staat bekend als de andersglobalistische (of antiglobalistische) beweging.

Deze beweging wilde naast protesteren ook laten zien dat een andere wereld mogelijk is. De manier waarop deze protesten werden georganiseerd moest dan ook anders zijn dan die van de instituten en toppen waartegen geprotesteerd werd. In plaats van hiërarchisch werd er dan ook horizontaal georganiseerd. Het doel was iedereen een stem in het proces te geven.

Veel hiervan herkennen we ook in de latere Occupy-beweging. Het protest moet passen bij het uiteindelijke doel. Dus niet het doel heiligt de middelen maar de middelen en het doel moeten overeenstemmen.

De basis van deze bewegingen bestond uit een horizontale organisatie in plaats van een verticale. Uit de horizontale ideeën volgt een antikapitalistische insteek, want ongelijkheid in rijkdom brengt ook een ongelijke verdeling van macht met zich mee.

Dit soort ideeën over ongelijkheid kwamen niet uit het niets. Als grote inspiratie werden vaak twee bronnen genoemd. Op de eerste plaats het anarchisme. Een filosofische stroming met een afkeer van opgedrongen autoriteit en een vertrouwen in zelforganisatie. Dit is een logische tegenhanger van een systeem waarbij enkele wereldleiders over velen beslissen. Deze tegenstelling is onmiddellijk voelbaar.

De belangrijkste inspiratiebron voor veel moderne 'revolutionaire bewegingen' is echter de beroemde Empire-Multitude-Commonwealth-trilogie van Michael Hardt en Antonio Negri. Beide auteurs worden vaak dé filosofen van deze beweging genoemd. Zij kunnen gezien worden als inspiratie voor de andersglobalistische beweging, vergelijkbare initiatieven als Occupy en andere pleinbezettingen als die in Spanje en Griekenland.

Alleen daarom is het al de moeite waard sommige van hun uitspraken onder een vergrootglas te leggen om tot een groter begrip te komen en hopelijk meer praktische handvatten te bieden aan bewegingen als Occupy. Wat mij echter interesseert is de relatie tussen deze twee inspiratiebronnen. Het werk van Hardt en Negri lijkt veel gemeen te hebben met het werk van de anarchisten. Toch zien zij zich juist als fundamenteel verschillend van anarchisten. Waar het precieze verschil ligt is echter erg onduidelijk.

In het verderop staande fragment ontkennen Hardt en Negri anarchisten te zijn. Dit is raar. Zien Hardt en Negri hier iets over het hoofd? In ieder geval gaat het voorbij aan de duidelijke problemen die het anarchisme kan aangeven tussen een kleine elite en de massa van mensen die daaronder valt.

*"You are just a bunch of anarchists, the new Plato on the block will finally yell at us. That is not true. We would be anarchists if we were not to speak (as did Thrasymachus and Callicles, Plato's immortal interlocutors) from the standpoint of a materiality constituted in the networks of productive cooperation, in other words, from the perspective of a humanity that is constructed productively, that is constituted through the "common name" of freedom. No, we are not anarchists but communists who have seen how much repression and destruction of humanity have been wrought by liberal and socialist big governments. We have seen how all this is being re-created in imperial government, just when the circuits of productive cooperation have made labor power as a whole capable of constituting itself in government."*¹

Uit een later citaat blijkt dezelfde ontkenning: *"The first pair of criticisms, and perhaps the most important ones, accuse the multitude of being either a spontaneous conception of political organization or a new kind of vanguardism. The first critics say to us, "You are really just anarchists!" This comes especially from those who can conceive political organization only in terms of the party, its hegemony, and central leadership. The concept of the multitude rests on the fact, however, that our political alternatives are not limited to a choice between central leadership and anarchy. We have tried to describe in the course of this chapter how the development of the multitude is not anarchic or spontaneous but rather its organization emerges through the collaboration of singular social subjects."*²

Vanwaar deze afwijzing van anarchistische ideeën? Is het zo dat anarchistische ideeën geen materiële basis hebben? Is het echt zo dat anarchisten alleen in spontane organisatie geloven? Volgens mij is dit niet het geval. Zou het de slechte naam van anarchisten kunnen zijn? Dit zou zeker

¹ Hardt & Negri 2000, p. 350.

² Hardt & Negri 2004, p. 222.

kunnen, veel wat ronduit terrorisme genoemd kan worden is uit naam van het anarchisme verricht. Hoewel terrorisme zeker niet de kern van het anarchisme genoemd kan worden, een afkeer van autoriteit en representatie kan beter als de kern worden beschouwd.

Naar mijn mening is de afwijzing van het anarchisme een gemis en een fout. Uit de anarchistische traditie en geschiedenis is veel te putten dat het verhaal van Hardt en Negri zou kunnen ondersteunen of versterken.

Mijn hypothese is dat de ideeën van Hardt en Negri een hoog anarchistisch gehalte hebben en je zou misschien wel zover kunnen gaan ze anarchisten te noemen. Dit geeft toegang tot een rijke traditie met een groot gedachtegoed. Daardoor zijn Hardt en Negri beter te begrijpen. Ook geeft een grote gelijkenis met het gedachtegoed van Kropotkin toegang tot een meer praktisch handvat als het gaat om de wereld veranderen.

Om het anarchistische gehalte van de ideeën van Hardt en Negri te bepalen zou ik als vertegenwoordiger van het anarchistische gedachtegoed Kropotkin willen opvoeren. Kropotkin is te zien als de eerste anarcho-communist en een van de belangrijkste anarchistische denkers. Zijn werken werden geschreven aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. In zijn tijd was hij ook een grote inspiratie voor meerdere protestbewegingen.

Door een vergelijking te maken tussen de ideeën van Kropotkin en Hardt en Negri is de vraag te beantwoorden of Hardt en Negri geclassificeerd zouden kunnen worden als anarchisten en in hoe verre. Mijn stelling is dat de ideeën van Hardt en Negri in grote mate overeenkomen met anarchistische ideeën en dat dit tot dezelfde praktische conclusies zal leiden.

Deze vergelijking moet bepaalde vragen beantwoorden. Vragen met betrekking tot (1) de staat, (2) het mensbeeld van de auteurs, (3) (economische) productie en (4) de praktische uitvoering van de conclusies (oftewel de revolutie) . Maar waarom juist die vragen?

Laten we beginnen met het eerste onderwerp, de staat. Totale afwijzing van de staat wordt vaak als *raison d'être* van anarchisten gezien. Ook Kropotkin wil de staat zo snel mogelijk afschaffen. Hardt en Negri willen dit ook, maar willen zij dit op dezelfde gronden of ligt hier een verschil? Hierbij moet wel in acht genomen worden dat Kropotkin ongeveer 100 tot 150 jaar voor Hardt en Negri schreef en dus een totaal ander soort staat kende. De vraag is of dit problematisch is voor de vergelijking. Uiteindelijk wil ik laten zien dat zij beiden de staat niet zien als revolutionair element en dat dit komt door het instrumentele karakter wat zij in de staat herkennen.

Het tweede onderwerp is het mensbeeld van de auteurs. Als revolutionaire auteurs zijn mensen hun ‘grondstof’, mensen zullen een nieuwe maatschappij moeten vormen. De vraag in het hoofdstuk over het mensbeeld is dan ook welke mogelijkheden biedt de mens voor een betere wereld? Een veel gehoorde kritiek op communisme is dat communisme onmogelijk is omdat de menselijke natuur dit niet toelaat; onderlinge concurrentie tussen mensen maakt een communistische samenleving onmogelijk. Aangezien Hardt en Negri zich communisten noemen en Kropotkin zichzelf een anarcho-communist noemt, zullen zij hier anders over denken. Uit de conceptie van de menselijke natuur kunnen conclusies getrokken worden over wat voor andere werelden mogelijk zijn. Denken Hardt en Negri en Kropotkin hier hetzelfde over?

Als derde onderwerp wordt productie aangesneden. Dit onderwerp is belangrijk omdat Hardt en Negri beweren dat zij de werkelijkheid benaderen als *“materiality constituted in the networks of productive cooperation, in other words, from the perspective of a humanity that is constructed productively”*.³ Zij vertrekken dus vanuit de materialiteit. Volgens Hardt en Negri is juist dit beginpunt hetgeen dat hen onderscheidt van de anarchisten. In dit hoofdstuk wil ik de vraag beantwoorden in hoeverre de ideeën over productie van Hardt en Negri verschillen van die van Kropotkin. In acht genomen dat er in verschillende tijden geschreven wordt denk ik dat er grote onderliggende overeenkomsten zijn.

Als de eerdere vragen zijn beantwoord, blijft de vraag openstaan naar de praktische conclusies die hieraan verbonden worden, vandaar dat revolutie als laatste onderwerp wordt behandeld. Zowel Kropotkin als Hardt en Negri hebben een politiek doel voor ogen met hun ideeën. Uiteindelijk moet het tot een betere wereld leiden; een verwezenlijking van het communisme. Hoe moet deze omslag plaatsvinden, met inachtneming van het voorgaande? Liggen hier grote verschillen tussen de ideeën van Kropotkin en Hardt en Negri? Dit is mijn laatste vraag en hierbij is mijn verwachting dat zal blijken dat zij veelal dezelfde handelingsperspectieven zullen schetsen.

Om deze vier vragen te beantwoorden zal ik eerst de kernbegrippen anarchisme en communisme verduidelijken (hoofdstuk 1), om daarna een algemene schets van het gedachtegoed van Kropotkin en Hardt en Negri te geven (hoofdstuk 2). In de daaropvolgende hoofdstukken zal ik kritisch bekijken welke antwoorden deze drie auteurs op de genoemde vragen geven. Op basis daarvan kan ik in het laatste hoofdstuk een meer gefundeerde vergelijking maken tussen de ideeën Hardt en Negri en die van Kropotkin.

³ Hardt & Negri 2000, p. 350.

Na het bestuderen van deze onderwerpen is mijn verwachting dat zal blijken dat de ideeën van Hardt en Negri een hoog anarchistisch gehalte hebben. Dit hoge anarchistische gehalte leidt er toe dat de ideeën van Hardt en Negri ook in een andere traditie geplaatst kunnen worden en daarmee ook toegang krijgen tot een andere geschiedenis om lessen uit te trekken.

Hoofdstuk 1 Centrale begrippen

Om tot een goed begrip te komen van de ideeën van de gebruikte auteurs is het van belang een paar centrale begrippen te verduidelijken. Dit zijn communisme en anarchisme. Het zijn begrippen die op veelvuldige wijzen worden gebruikt en daarom tot veel verwarring kunnen leiden. Om dit te voorkomen hier een kleine uiteenzetting over hoe deze begrippen door de behandelde auteurs gebruikt worden.

1.1 Anarchisme

Anarchisme is een begrip dat op veel verschillende manieren gebruikt kan worden. In deze scriptie wordt het vooral gebruikt zoals Kropotkin het hanteert, dit omdat hij in deze scriptie gebruikt wordt als dé filosofische vertegenwoordiger van anarchisme. Maar ook omdat hij wordt gezien als degene die het anarchisme in de begintijd van de 19de eeuw op intellectueel vlak het breedst heeft ontwikkeld en in de praktijk door veel anarchisten als inspiratiebron wordt gezien.⁴

Het is moeilijk een eenduidige definitie te geven van anarchisme. Er zijn zo veel verschillende invullingen die worden gegeven aan het begrip anarchisme dat er nauwelijks een gemeenschappelijke kern is te onderscheiden. De diversiteit is zo groot dat het alleen mogelijk is te spreken van een anarchisme dat onderscheiden wordt van andere 'anarchismes'. Een afkeer van de staat is in veel gevallen wel een gedeeld uitgangspunt maar daarbuiten is er weinig overeenstemming.⁵

De definitie die Kropotkin van anarchisme geeft is vrij uitgebreid (hij schreef het lemma van de *Encyclopaedia Britannica* erover). Kort gezegd komt het erop neer dat een staat niet nodig is om het leven te reguleren maar dat mensen dit zelf kunnen, al dan niet in vrije associaties, en wel zonder hiërarchische organisatie. Vrije associaties worden door Kropotkin gezien als de basis van een anarchistische maatschappij. Of deze associaties nou dorpsgemeenschappen zijn, groepen gebaseerd op een beroep (bijvoorbeeld een vereniging van automakers) of een gedeelde interesse, deze groepen vormen de basis van zijn vrije maatschappij. Zij kunnen federatief samenwerken zonder een daarboven gestelde autoriteit in te stellen. Hij geeft geen duidelijke blauwdruk hoe de nieuwe maatschappij er uit moet zien, op grond van zijn ideeën kan dit ook niet. Anarchisme is in hoge mate democratisch (maar niet representatief); een representatieve democratie wordt afgewezen en daar wordt een directere vorm van democratie tegenovergesteld. Anarchisme staat in een bredere linkse traditie die tegen privé eigendom is. Land en productiemiddelen zijn niet in individuele handen maar

⁴ Marshall 2010, p. 338.

⁵ Franks 2013, p. 385-388.

behoren iedereen toe. Het concentreren van eigendom in individuele handen voorkomt namelijk dat mensen zich vrij kunnen associëren. Als alle landbouwgrond eigendom van één persoon zou zijn, zou iedereen afhankelijk zijn van zijn beslissingen om in voedsel te voorzien. Als deze grond echter van iedereen is kunnen er gezamenlijk beslissingen worden genomen die niet afhankelijk zijn van één persoon met een bepaalde autoriteit. Vrijwel elke autoriteit wordt dus afgewezen, of deze nou op politieke macht of op rijkdom is gebaseerd.⁶

De enige autoriteit die wel wordt gerespecteerd is die, die in de woorden van Bakunin wel de 'autoriteit van de schoenmaker' wordt genoemd. Dit houdt in dat als je zelf niets weet van bijvoorbeeld schoenmaken het verstandig is zijn kennis te respecteren voor zover het schoenmaken betreft. Dit neemt niet weg dat kritiek geoorloofd blijft maar wel dat waar het schoenmaken betreft mensen eerder naar een schoenmaker zullen luisteren dan naar een leek. Deze vorm van autoriteit wordt dan ook vrijwillig toegekend, in andere woorden als je schoenen wilt laten repareren ga je naar een schoenmaker en niet naar een architect. In die zin kan het anarchisme dus niet alleen individueel worden opgevat maar worden de voordelen van een maatschappij zeker ingezien. De kern is echter dat de maatschappij op basis van vrijwilligheid moet functioneren en niet op basis van dwang.⁷

Volgens anarchisten is deze staat van anarchisme te verkiezen boven de huidige inrichting van de wereld en zijn er allerlei aanwijzingen dat mensen deze samenleving ook daadwerkelijk tot stand kunnen brengen.⁸

1.2 Communisme

Communisme is ook een lastig begrip dat op veel verschillende manieren is omschreven en gebruikt. De kern lijkt te zijn (en voor Hardt en Negri en Kropotkin zijn dat ook de belangrijke punten): een staat- en klasseloze maatschappij; een maatschappij waarbij eigendom in collectieve handen gehouden wordt en sociale scheidingen op basis van maatschappelijke positie of klasse niet langer bestaan. Om deze maatschappij te bereiken moeten staat en klasse worden afgeschaft, dit kan alleen op internationaal niveau. Vaak is het een internationale klasse van arbeiders die wordt gezien als hét subject dat deze revolutie kan verwerkelijken. De organisatie van de voorgestelde communistische maatschappij kan worden omschreven als 'van ieder naar vermogen, voor ieder naar behoefte'. Het streven is dat iedereen krijgt wat hij of zij nodig heeft om te overleven. Hiertegenover staat dat gevraagd wordt dat mensen zich inzetten voor de maatschappij, maar alleen in zoverre hun

⁶ Kropotkin 1911.

⁷ Bakunin 1916, p. 32.

⁸ Kropotkin 1911.

vermogen daartoe voldoende is. Vaak wordt gesteld dat deze ‘wederdienst’ geheel vrijwillig kan zijn omdat er genoeg mensen zijn die het leuk dan wel belangrijk vinden hun steentje bij te dragen en dat alle essentiële zaken met een kleine tijdsinvestering geproduceerd kunnen worden. Dit weinig uitgebreide idee van communisme kent een lang bestaan. De auteur die van communisme een beweging heeft gemaakt is Marx (samen met Engels). Hij ziet een samenleving die vanuit een primitief communisme is ontstaan en via een dialectisch proces verschillende stadia moet doorlopen (een maatschappij gebaseerd op slaven, de feodale maatschappij en uiteindelijk via de kapitalistische maatschappij het communisme) om uiteindelijk als een communistische maatschappij te eindigen.⁹

Deze omschrijving van het communisme blijft nog erg vaag. Er is ook slechts een kleine kern van overeenstemming tussen verschillende opvattingen van communisme (een klasseloze maatschappij waarin eigendom is afgeschaft). Een vaag idee waar Kropotkin en Hardt en Negri over spreken hebben we wel, maar dit verschaft ons nog weinig details.

Hardt en Negri

Hardt en Negri definiëren communisme in beginsel als volgt: *“what the private is to capitalism and the public is to socialism, the common is to communism”*.¹⁰ De precieze inhoud van deze definitie is niet meteen duidelijk, Hardt en Negri geven dan ook direct aan dat deze definitie verder toegelicht zal moeten worden.

Duidelijk in ieder geval is dat voor Hardt en Negri communisme het afschaffen van publieke eigendom (eigendom van de staat) en van private eigendom betekent en dat het communistisch alternatief een collectief (of ‘common’) eigendom is. Communisme kan alleen revolutionair genoemd worden als het niet alleen naar betere arbeidsomstandigheden streeft, maar streeft naar de afschaffing van arbeid als zodanig. Zolang er nog werk tegen loon wordt verricht kan er geen sprake zijn van de afschaffing van privaat of publiek bezit.

Omdat het in deze definitie draait om de instelling van collectieve eigendom moet er ook een samenlevingsvorm worden gecreëerd die deze eigendom collectief kan beheren, in tegenstelling tot individueel beheer of beheer in de handen van een staat (voornamelijk beheer in de handen van vertegenwoordigers). Ook voor Hardt en Negri impliceert communisme dus een staat- en klasseloze maatschappij. Voor hen is de manier om communisme te bereiken niet langer de werkende klasse

⁹ Brown 2013, p. 364-365.

¹⁰ Hardt & Negri 2009, p. 273.

die de middelen van productie overneemt en zo het communisme tot stand brengt, maar de 'multitude'. In latere hoofdstukken zal hier uitgebreider op worden ingegaan.¹¹

Kropotkin

Voor Kropotkin vallen anarchisme en communisme vrijwel samen: *"Every society, on abolishing private property will be forced, we maintain, to organize itself on the lines of communistic anarchy. Anarchy leads to communism, and communism to anarchy, both alike being expressions of the predominant tendency in modern societies, the pursuit of equality"*.¹² De kern van communisme voor Kropotkin is dus het afschaffen van eigendom. Voor hem is de enige maatschappij waarin eigendom kan worden afgeschaft en een prettig leven te verwerkelijken is, een anarchistische maatschappij. Als zeggenschap over hetgeen dat voorheen privébezit was niet gemeenschappelijk wordt georganiseerd leidt dit slechts tot nieuwe hiërarchieën. Omdat communisme en anarchisme naar gelijkheid streven zijn zij hetzelfde. De enige vorm van communisme die een eigendom-, staat- en klasseloze maatschappij garandeert is dus een anarchistisch communisme.

1.3 Snijvlak anarchisme en communisme

Omdat anarchisme en communisme zulke veelvuldige begrippen zijn en ze rond dezelfde tijd in ongeveer dezelfde bewegingen populair worden, is een zekere verwantschap niet onverwacht. Dit tijdstip is min of meer na de Parijse commune in 1842 en vooral binnen de dan opkomende arbeidersbewegingen. Hoewel deze ideeën ook populair waren bij landarbeiders zijn er momenten en stromingen te ontdekken waarbij communisme en anarchisme heel dicht bij elkaar komen. Kropotkin noemde zich ook niet voor niets een anarchist-communist. Een anarchistische maatschappij zonder communisme was voor Kropotkin een maatschappij waar autoriteit niet was uitgeroeid.

Een voorbeeld is dat van het radencommunisme, een vorm van communisme dat raden (en vooral arbeidersraden maar in de praktijk ook vaak soldatenraden) als basis van de nieuwe maatschappij zag. Deelname aan deze raden stond open voor iedereen die ermee verbonden was en er moest geen andere autoriteit boven gesteld worden. Zij konden wel federatief samenwerken. Dit betekent dat er veel van mensen zelf verwacht werd. Een ander kon het niet voor hen doen. Deze radencommunisten wezen dan ook de partij als organisatievorm af, sterker nog in tijden dat mensen niet zelf spontaan raden vormden was er weinig te doen voor communisten, vonden zij. Deze ideeën waren vooral populair tijdens en na de Duitse revolutie in 1918.

¹¹ Hardt & Negri 2009, p. 333.

¹² Kropotkin 1913, p. 31.

Deze ideeën van eigen organisaties van werkende mensen, soldaten of soms vrouwen die niet centraal geleid worden maar samen tot beslissingen komen, liggen heel dicht tegen het anarchisme en worden ook vaak als inspiratie gebruikt door anarchisten.

Vooraf door anarchisten die zich voornamelijk richten op de werkplaats als locatie van strijd. Arbeidersraden zijn dan een aantrekkelijk instrument. Interessant is dan dat zij juist vaak georganiseerder zijn dan radencommunisten omdat ze een minder afwachtende houding aannemen en denken ook anderen te kunnen beïnvloeden door zich bij de radenorganisaties aan te sluiten. Dit in tegenstelling tot het stereotype beeld van ongeorganiseerde anarchisten en goed georganiseerde communisten.¹³

Dit alles maakt duidelijk dat overeenkomsten tussen anarchistische ideeën en de ideeën van Hardt en Negri niet zo verrassend hoeven te zijn. Zij noemen zich wel communisten en plaatsen zich ook in een communistische traditie. Wat wel verrassend blijft is de afwijzing van anarchistische ideeën door Hardt en Negri.

¹³ Fighting for ourselves 2012, p. 29, 41-46.

Hoofdstuk 2 Algemene schets van het gedachtegoed

In dit hoofdstuk wordt een korte biografische schets van de behandelde auteurs gegeven en een algemene schets van hun gedachtegoed. Dit om de auteurs in de juiste context te kunnen plaatsen. Zij groeien in verschillende tijden op en leefden op verschillende plekken. De enorme veranderingen die de wereld in die tijd heeft meegemaakt kunnen tot grote verschillen in hun analyses leiden, hoewel nog moet blijken of deze verschillen al dan niet essentieel zullen zijn.

2.1 Kropotkin

Leven

Kropotkin (1842-1921) groeide op als prins in het Tsaristische Rusland. Omdat hij toegelaten werd op een militaire school voor mensen van adel kon hij zich wetenschappelijk ontwikkelen. Van de militaire discipline en de behandeling van lijfeigenen hield hij echter niet. Deze zaken gingen met veel geweld gepaard. Niet alleen werd er lijfelijk straf gegeven, ook werden lijfeigenen bijvoorbeeld gedwongen te trouwen met anderen waar ze helemaal niet mee wilden trouwen. Veel van zijn bedienden en de lijfeigenen van zijn vader leerde hij persoonlijk kennen en hij zag hen in het dagelijks leven. Omdat hij min of meer door hen werd opgevoed zag hij ook hun menselijke kant. Hij zag in dat zij onderdrukt werden en zich zonder die onderdrukking ook prima zouden kunnen redden en zelfs tot een grote ontwikkeling zouden kunnen komen. Hiermee werd de basis gelegd van zijn latere ideeën; een groot vertrouwen in de geestelijke vermogens van alle mensen.

Deze ideeën en de afkeer van onderdrukking deden hem belanden in de socialistische beweging. Uiteindelijk was hij hier weinig van onder de indruk, tot hij de antiautoritaire tak tegenkwam in Zwitserland. De meest vooraanstaande figuur van deze tak was Michael Bakunin. Bakunin was ook een Russische edelman die politiek actief werd. Uiteindelijk kwam Bakunin in de communistische hoek terecht maar al snel kreeg hij het met meer autoritaire communisten aan de stok en scheidde zich dan ook af. Onder de indruk als Kropotkin was van de ideeën en praktijken van de beweging van Bakunin, is hij zichzelf anarchist gaan noemen en reisde hij rond om meer bekendheid aan de anarchistische ideeën te geven. Zo kwam hij in de anarchistische beweging terecht die hij meehielp op te bouwen en waarvoor hij ook veel theoretisch werk verrichtte.

In Rusland sloot hij zich aan bij de nihilisten, een anarchistische beweging die snel een gewapende opstand wilde bewerkstelligen. Hij zette zich voor hen in, onder andere door het schrijven van anarchistische literatuur. Kropotkin werd in Rusland een succesvol geograaf (een bergketen in Siberië draagt nog steeds zijn naam) na zijn zelfverkozen ontslag uit het leger. In de geografie deed hij ook enkele belangrijke ontdekkingen maar uiteindelijk vond hij het belangrijker zich erop toe te leggen

wetenschappelijke kennis voor iedereen toegankelijk te maken. Dit en zijn activiteiten met de nihilisten leidden ertoe dat hij in Rusland in de gevangenis terecht kwam, waar hij speciale privileges kreeg omdat hij van adel was; hij mocht doorwerken aan zijn wetenschappelijke artikelen. Uiteindelijk wist hij met hulp van vrienden uit de gevangenis te ontsnappen.

Zijn veroordeling en ontsnapping betekenden dat hij Rusland moest ontvluchten. Hij reisde Europa door en bleef zich daar inzetten voor de anarchistische zaak. In Engeland richtte hij samen met anderen onder andere de nu nog bestaande boekwinkel en uitgeverij Freedom op. Uit Zwitserland werd hij verbannen wegens zijn anarchistische praktijken. In Frankrijk kwam hij weer in de gevangenis terecht en moest uiteindelijk ook dat land verlaten. Ten tijde van de Russische Revolutie was zijn wens sterk om weer terug te keren naar Rusland. Hij was echter niet onder de indruk van de Russische Revolutie en vond dat deze uiteindelijk alleen maar tot dictatoriale taferelen kon leiden en niet tot communisme. Hij weigerde dan ook het hem aangeboden ministerschap van onderwijs. In 1921 overleed hij en weigerde zijn familie een staatsbegrafenis. Zijn begrafenis was de laatste openlijke bijeenkomst van anarchisten in de USSR. Daarna werden zij onderdrukt.

Kropotkin als anarchistisch theoreticus

Samen met Bakunin wordt hij gezien als een van de belangrijkste grondleggers van het anarchisme. Hij staat erom bekend dat hij de eerste anarcho-communist was. Enkele van zijn belangrijkste werken zijn: *'Mutual Aid'*, *'Fields, Factories & Workshops'* en *'The Conquest of Bread'*.

Centraal in Kropotkins denken staat een afkeer van autoriteit en vooral die van de staat. Zijn stelling was dat de meeste mensen met de juiste educatie tot veel in staat zijn en dat vrijwillige verbanden van mensen dan ook vrijwel alle problemen kunnen oplossen. Hij heeft ook in tegenstelling tot de (in die tijd populaire) sociaaldarwinisten artikelen geschreven die moesten bewijzen dat samenwerking ook een goede evolutionaire strategie is. Zijn stelling is dat mensen veel verder komen door samen te werken dan door alleen hun eigen gewin na te jagen.¹⁴

Uitgaande van deze basisideeën wilde hij een wetenschappelijk en praktisch fundament voor het anarchisme leggen. Het wetenschappelijke lag er vooral in dat hij wilde aantonen dat wederzijdse hulp een evolutionair voordeel kan opleveren. Hiermee zette hij zich af tegen evolutionaire theorieën die competitie als de enig drijvende motor achter de evolutie zagen.

Het idee dat wederzijdse hulp ook een valide evolutionaire strategie is illustreert hij aan de hand van voorbeelden uit het dierenrijk, bijvoorbeeld trekvogels. Als deze in een V-vorm vliegen en afwisselen

¹⁴ Kropotkin 1913, p. vii-xxxiv.

wie er vooraan vliegt hebben zij hier allemaal profijt van zonder dat er onderlinge competitie plaatsvindt. Ook nu nog wordt samenwerking gezien als een valide evolutionaire strategie.¹⁵

Hij schreef hierover niet alleen uit biologische interesse maar ook uit interesse voor de sociale conclusies die hieruit getrokken kunnen worden. Op basis van het idee dat evolutie alleen door onderlinge competitie wordt gedreven werden namelijk sociaal darwinistische conclusies getrokken. Deze conclusies werden gebruikt als legitimatie dat sommige mensen erg machtig en rijk waren en anderen juist niets hadden. Als evolutie echter ook op wederzijdse hulp gebaseerd kan zijn gaat deze redenering niet op. En als deze wederzijdse hulpfactor groot genoeg is zou je zelfs kunnen zeggen dat onderlinge competitie en daarmee grote statusverschillen onnatuurlijk zijn. De conclusie van Kropotkin is dan ook dat overheersende structuren en systemen als de staat en kapitalisme onnatuurlijk en onnodig zijn. Er wordt dan ook wel gezegd dat hij zich schuldig maakt aan de 'naturalistic fallacy'; dit *is* natuurlijk dus zo *moet* het zijn.¹⁶

Er kan niet ontkend worden dat dit beeld van de mens als van nature sociaal en creatief de basis is van wat Kropotkin zegt. Meestal echter noemt hij het als mogelijkheid; wederzijdse hulp *kan* de basis van de maatschappij zijn in plaats van competitie. Dit leidt er toe dat hij de staat en kapitalisme ziet als verschijnselen die niets bijdragen aan de ontwikkeling van de mens. Niet alleen kan deze namelijk op basis van wederzijdse hulp overleven, ook ziet hij een grote geestelijke en creatieve potentie in bijna alle mensen.

In zijn ervaring is het zo dat als de uitleg duidelijk, helder en uitgebreid is, iedereen tot op hoog niveau opgeleid kan worden, zo lang er ook genoeg middelen ter beschikking zijn voor goed onderwijs. Dit samen met het idee van wederzijdse hulp leidt tot een groot vertrouwen in de vermogens van de mensheid.¹⁷

De vraag is dan waarom deze vermogens van de mensheid niet altijd tot uiting komen in onze maatschappij. Voor Kropotkin is dit omdat we opgescheept zitten met overbodige en uitbuitende verschijnselen zoals kapitalisme en de staat. Door staatsdwang kunnen mensen gedwongen worden van alles te doen en juist af te wijken van een samenleving gebaseerd op wederzijdse hulp. Dit is dan ook hoe hij de geschiedenis van de staat ziet. In eerste instantie leven mensen samen en bepalen (als dorpsgemeenschap) gezamenlijk hun leven. Als daar een centrale autoriteit boven komt te staan wordt er niet meer voor zichzelf en elkaar gewerkt maar voor die centrale autoriteit, die zijn wil met geweld kan opleggen.

¹⁵ Kropotkin 1972, p. 4-18.

¹⁶ Marshall 2010, p. 335-339.

¹⁷ Kropotkin 1913, p. 107-115.

De eisen van die autoriteit staan dan ook centraal en niet meer die van de mensen zelf. De eerdere vrije samenlevingsvorm wordt dan uiteindelijk ook onmogelijk gemaakt door de staat; het wordt niet toegestaan dat je je met een groep mensen terugtrekt om een autonoom bestaan te leiden buiten de staat. In een industriële samenleving zijn er zelfs nog grotere horden om je volledig terug te trekken omdat veel mensen zo afhankelijk zijn van industriële producten.¹⁸

Deze industriële samenleving wordt mogelijk gemaakt door de aanwezigheid van die staatsdwang. Als mensen niet gedwongen worden geen andere keuze te hebben dan werken voor een loon dan zou kapitalisme niet ontstaan.

De eisen van kapitalisme en de staat stemmen niet overeen met de behoeftes van alle mensen. Als niet iedereen een opleiding nodig heeft om winst te maken krijgt niet iedereen een opleiding. Dit is de crux van het probleem voor Kropotkin. De staat en kapitalisme zijn niet noodzakelijk om de menselijke maatschappij vorm te geven en verhinderen zelfs dat mensen tot volledige ontwikkeling kunnen komen. Hiermee wordt het dus minder een naturalistisch argument en meer een moralistisch argument, met als uitgangspunt dat mensen zich in een anarchistische samenleving beter kunnen ontwikkelen.¹⁹

Een belangrijk voorbeeld van het verhinderen van menselijke ontwikkeling is voor Kropotkin de gevangenis. Op basis van zijn eigen ervaring wist hij dat deze er niet was om betere mensen voort te brengen. Sterker nog, in de gevangenis raakte men alleen maar verbitterd en leerde er juist de fijne kneepjes van het criminele vak. Dit was weer een aanwijzing dat de overheersing van de staat niet gericht is op een betere wereld maar op het in stand houden van de privileges van enkelen.²⁰

Een groot deel van zijn oeuvre staat dan ook in het teken van het bewijzen dat veel van wat nu gedaan wordt onnodig is. In *'Fields, Factories & Workshops'* rekt hij op gedegen wijze uit dat met vijftientig uur werk in de week van het vijftiengste tot het zestigste levensjaar iedereen van eten, kleren en een woning voorzien kan worden. De rest van de tijd blijft dan over voor het creëren van luxe (voor iedereen vanzelfsprekend), wetenschap en kunst. Voor het vijftiengste levensjaar kan iedereen dan opgeleid worden, maar ook daarna blijft dit mogelijk in zijn berekeningen. Hierbij merkt hij ook nog op dat ideeën zoals die van Thomas Robert Malthus (een Victoriaanse politiek econoom en demograaf) de huidige orde legitimeren, maar geen rekening houden met de huidige wetenschappelijke voortgang zoals de explosieve stijging in de agrarische opbrengst in zijn tijd.

¹⁸ Kropotkin 1908, p. 20.

¹⁹ Kropotkin 1913, p. 94-106.

²⁰ Marshall 2010, p. 314-315.

Malthus was van mening dat de bevolking exponentieel groeit terwijl levensbenodigdheden lineair groeiden en er uiteindelijk dus te weinig zou zijn voor iedereen om te overleven.²¹

2.2 Hardt en Negri

Hardt en Negri zijn vooral bekend van de *Empire*-trilogie, maar Negri was (als oudste van het duo) ook al bekend voor het verschijnen van deze boeken. Hij genoot deze bekendheid vooral vanwege zijn werk bij politieke tijdschriften, als oprichter van de *Potere Operaio*-groep²² en als bekend lid van de autonome beweging in Italië. Hij was een van de voornaamste theoretici van deze groep en deze beweging in Italië.

Antonio Negri werd op 1 augustus 1933 geboren in Padua. Hij begon zijn academische carrière als professor van 'staatsdoctrine' in Padua. Een soort sociaalpolitiek onderzoeksgebied dat buiten Italië niet echt in dezelfde vorm bestaat. In die tijd schreef hij over de strijd in Italië, hoe die vorm zou moeten krijgen en te duiden was. Daarnaast en daarmee verweven schreef hij over zijn interpretaties van Marx en Spinoza.

Michael Hardt werd in 1960 geboren in de Verenigde Staten. Hij begon zijn politieke activiteit met het opzetten van alternatieve energiebronnen in de derde wereld. Na enkele jaren kwam hij tot de conclusie dat hij een betere wereld op een andere manier beter kon bewerkstelligen; door het beïnvloeden van politieke ideeën via een academische carrière naast zijn meer praktische politieke activiteiten. Hij haalde zijn master en PhD in vergelijkende literatuur.

Italiaanse achtergrond

In de jaren zeventig maakte Negri deel uit van het onorthodoxe marxistische milieu in Italië. Toen het aan het begin van de jaren zeventig in Italië tot het randje van de revolutie kwam was hij een grote naam in dit milieu. Deze tijd werd in Italië wel de lange '68 genoemd. Het ging om dezelfde antiautoritaire impuls die in dat jaar in vele landen tot uitbarsting kwam. In Italië was deze uitbarsting langer en heftiger. Er vond veel verzet plaats tegen de 'burgerlijke maatschappij' met zijn opvattingen over hoe het goede leven moest zijn; een kostwinnaar die man moest zijn en een vrouw die het huis en de kinderen moest verzorgen. Mensen zagen dit niet langer als hun droom. Werken in

²¹ Kropotkin 1901, p. 83-89, 211-212.

²² *Potere Operaio* betekent letterlijk arbeidersmacht. Tussen 1968 en 1973 verspreidde deze groep kranten en pamfletten onder fabrieksarbeiders die opriepen tot verzet tegen het kapitalisme, bijvoorbeeld door te staken. Zij ondersteunde dit soort actie ook. Zij maakte deel uit van het communistische *Operaismo*-milieu. De centrale gedachte van deze stroming was dat de werkende klasse de drijvende kracht was achter maatschappelijke ontwikkelingen.

de fabriek was saai, studenten wilden ook inspraak in hun educatie en vrouwen wilden meer dan alleen het huishouden doen.

Het anti-orthodoxe milieu waarin Negri actief was maakte deel uit van de grotere autonome beweging. Hierin ging arbeidersstrijd samen met studenten- en vrouwenstrijd en werd dit als een strijd gezien. Hij werd wel gezien als een leidende intellectueel binnen deze beweging.

Negri was al lang politiek actief. Hij begon binnen de katholieke jeugdbeweging maar schoof al snel door naar het communisme. In Italië was in die tijd al een minder orthodoxe stroming die zich afzette tegen de orthodoxe lijn van de Italiaanse communistische partij. Hier kwam Negri dan ook terecht. Het onorthodoxe lag vooral in een niet dogmatische interpretatie van Marx. De communistische partij, die op dat moment groot was in Italië, volgde namelijk strak de lijn vanuit het communistische Rusland. Hierbij stond een haast mechanisch volgen van de ideeën van Marx en Lenin voorop. Er was een vast stappenplan dat moest worden doorlopen om tot de revolutie te komen. Binnen de partij lagen de taken vast en als iedereen zijn rol uitvoerde was de revolutie onvermijdelijk. Hierbij lag vooral een nadruk op de arbeiders in de fabrieken die de drijvende kracht moesten zijn. De sociale superstructuur was immers volledig afhankelijk van de materiële basis. Deze basis werd door het kapitalisme gevormd.²³

Antonio Gramsci, met zijn ideeën over sociale hegemonie, postuleerde dat de invloed van de bourgeoisie niet primair afhing van geweld en de fysieke macht om hun ideologie af te dwingen, maar dat deze macht veel meer een 'soft power' karakter heeft. In de maatschappij is het burgerlijke discours dominant en dit discours, veel meer dan gewelddadige repressie, houdt de kapitalistische maatschappij in stand. Als het discours zo veel invloed kan hebben hoeft de strijd voor communisme zich niet louter op het niveau van de materiële basis af te spelen. De strijd om een hegemonische invloed op sociaal-cultureel niveau was naast arbeidersstrijd dan ook een valide optie. Voor Gramsci betekende dit dat de communistische partij zich als een hegemonie moest manifesteren, en daarmee de mening van de partij tot het ijkpunt van andere meningen te maken.²⁴ De algemene en gangbare opvattingen moesten communistisch zijn. Dit was al een afwijking van de doctrinaire interpretatie van Marx want die zag niet zoveel eigen bewegingsruimte op sociaal-cultureel niveau. Het sociaal-cultureel niveau werd puur bepaald door de onderliggende materiële basis.

De autonoom-Marxisten gingen nog verder. Deze stroming vond zijn oorsprong bij het 'operaismo', oftewel arbeiderisme, maar ging later op in de autonome beweging. De autonomie van het autonoom Marxisme sloeg op de autonomie van de werkende klasse. Sterker nog, de drijvende

²³ Antonio Negri – Biography.

²⁴ Brown 2013, p. 377.

kracht achter het verloop van de geschiedenis is de werkende klasse. Dit is nog steeds een marxistisch idee. Ook voor Marx staat de strijd tussen arbeid en kapitaal voorop. De autonoom-Marxisten leggen een andere nadruk die vooral ingaat tegen het idee dat de verhouding tussen de werkende en de kapitalistische klasse een puur mechanisch proces is. De activiteit en creativiteit liggen voor hen aan de kant van de arbeiders. De kern is niet dat kapitalisten hun eigen graf graven door een steeds grotere uitbuiting te verwezenlijken. Hierdoor zou het initiatief aan de kant van het kapitaal liggen, je hoeft slechts te wachten tot het juiste niveau van het kapitalisme is bereikt en als vanzelf zal dan de revolutie uitbreken en het communisme verwezenlijkt worden. Voor de autonoom-Marxisten ligt het initiatief puur aan de kant van de arbeid.

Voor de autonoom-Marxisten kan de structuur van het kapitalisme slechts reageren op de creativiteit en het verzet van de werkende klasse en daarop parasiteren. De werkende klasse is actief en het kapitalisme is reactief. De werkende klasse heeft dus zijn eigen autonomie en hoeft deze slechts op de juiste wijze in te zetten en de reactie van het kapitalisme te verslaan om communisme te verwezenlijken. Van deze intellectuele stroming is Negri buiten Italië een van de bekendste vertegenwoordigers, andere auteurs (bijvoorbeeld Gianmario Cazzaniga, Franco Piperno en Oreste Scalzone) binnen deze stroming zijn dan ook veel minder vertaald uit het Italiaans. Deze beweging vond zijn weerklank in West-Europa en dan vooral in Nederland, Duitsland en Denemarken, waar dit wel ietwat andere vormen aannam in de kraakbeweging en de autonome beweging. Deze richten zich eigenlijk nauwelijks op arbeidersstrijd maar veel meer op bijvoorbeeld het tegengaan van kernenergie en het realiseren van huisvesting.²⁵

In tegenstelling tot het traditionele idee dat de hele wereld bepaald wordt door de kapitalistische organisatie van de materiële basis en de enige oplossing een revolutie van de werkende klasse is die in een keer een enorme breuk vormt met die eerdere maatschappij onder leiding van een revolutionaire voorhoede, heeft de werkende klasse in de autonomistische ideeën van Negri ook een onafhankelijk handelingsperspectief. Die bestaat voornamelijk in het continu in verzet zijn tegen de kapitalistische orde. Hiermee is ook de werkende klasse zelf een drijvende motor van de geschiedenis, zowel op materieel als op cultureel niveau. Het verzet van de werkende klasse moet continu ingebed en gepacificeerd worden wil het kapitalisme voortbestaan.

Dus het is in zekere zin een omkering van het oude idee van een passieve werkende klasse naar een actieve, zichzelf organiserende en creatieve werkende klasse. Hiermee wordt het strijdtoneel ook breder dan de fabriek alleen. Dit kan ook niet anders aangezien grote delen van de autonome beweging niet bestaan uit traditionele fabrieksarbeiders. Juist vrouwen en studenten eisen ook een

²⁵ Geronimo (1995) 2012, p. 17-21.

plaats op, en een nieuwe wereld waarin hun positie significant anders is. Hiermee verschijnt ook subcultuur als een vorm van verzet. Een eigen niet kapitalistische cultuur wordt dan ook gezien als een belangrijke vorm van ontsnapping aan de huidige orde.

Het Italië van de jaren zeventig is een autoritaire, arme en seksistische maatschappij. Hiertegen bestaat veel verzet. In eerste instantie probeert de communistische partij de woede die hieruit volgt te kanaliseren en in haar eigen stappenplan in te passen. Maar denkers als Negri hebben al een intellectuele basis gelegd voor een gedachtegoed dat buiten deze traditionele ideeën treedt. Veel van deze ideeën worden gevormd door de praktijk van de enorme autonome organisaties die al bestaan en zich verzetten. In veel steden hebben zich sociale centra gevormd, in al dan niet federatief verband hebben deze ook een stem in de beweging. Vrouwenorganisaties bevinden zich in deze positie. Ook de groep rond Negri, *Autonomia Operaia*, heeft invloed binnen de beweging. Er is niet één strak samenwerkingsverband tussen deze groepen maar zij werken wel vaak samen. Dit gaat niet altijd probleemloos. Een van de grote debatten gaat over het wel of niet vormen van politieke groepen. Velen zijn teleurgesteld in de strak gedisciplineerde, autoritaire 'ouderwetse' communistische organisaties en willen niet samenwerken met groepen die zo zijn georganiseerd.²⁶

De woede komt tot uitbarsting als de leider van de communistische partij op een universiteitscampus in 1977 een toespraak komt geven. Hij wordt uitgejouwd door de aanwezigen en van de campus verjaagt. Hierop volgen enorme demonstraties vanuit de autonome beweging (waarbinnen Negri een grote rol heeft) tegen zowel het oude communisme, de politiek en de economische inrichting van het land. Deze demonstraties worden met veel (dodelijk) geweld bestreden, als reactie wordt er dan ook wel teruggeschoten. Een groot onderling punt van discussie is het gebruik van geweld. Niet iedereen vindt dit verantwoord. Het kan een afschrikwekkende werking hebben op (eventuele) medestanders.

De rode brigades bijvoorbeeld, vinden een gewelddadige reactie legitiem, zij denken dat een gewapende strijd wel te winnen is. Na de ontvoering van en de moord op de voormalige Italiaanse premier Aldo Moro werd Negri ervan beschuldigd een telefoontje te hebben gepleegd namens de ontvoerders. Een getuige vond dat de stem aan de telefoon namelijk sterk op die van Negri leek. De getuigenis bleek onhoudbaar maar hij werd wel veroordeeld voor 'intellectueel leiderschap' van de rode brigades; zijn ideeën zouden hen hebben geïnspireerd. Hierop werd hij tot 30 jaar gevangenisstraf veroordeeld. Tijdens zijn tijd in de gevangenis, maar voor zijn veroordeling, werd hij door de 'radicale partij' op hun kieslijst gezet. Hij werd verkozen als volksvertegenwoordiger op nationaal niveau. Door de daarbij behorende parlementaire immuniteit moest hij in 1983, na vier jaar vast te hebben gezeten, worden vrijgelaten. Hierop vluchtte hij direct naar Frankrijk, waar al veel

²⁶ Wright 2002, p. 152-175.

kritiek op zijn straf was. Zo beweerde Michel Foucault dat Negri eigenlijk alleen vastzat omdat hij een intellectueel was. Uiteindelijk keerde Negri in 1997 terug toen hem een verkorte straf (13 jaar in plaats van 30 jaar) werd aangeboden.²⁷

Samenwerking tussen Hardt en Negri

Toen hij in 2003 hiervan vrij kwam is hij een samenwerkingsverband aangegaan met Michael Hardt, een professor filosofie en politiek. Samen schreven zij de *Empire*-serie. Een serie die bekendheid kreeg omdat Hardt en Negri hierin stelden dat we ons nu in een hele nieuwe wereld bevinden door het globale en verbonden karakter hiervan. De oude vormen van verzet en de oude politieke theorieën zouden op zichzelf niet meer voldoende zijn om tot een revolutionaire praktijk te kunnen komen.²⁸

Voor hen maakt de wereld een beweging van een wereld vol met grenzen naar een wereld die één en ongedeeld is. Waar de oude structuren van overheersing nog plaats- en grens gebonden waren, kent het kapitalisme geen grenzen meer in de huidige geglobaliseerde tijd. Oude theorieën passen niet goed meer bij deze situatie. Het project van Hardt en Negri is om deze nieuwe wereld te duiden en te bekijken welke mogelijkheden tot verzet hierin bestaan. In *Empire* proberen zij daartoe een aanzet te geven. De overheersende structuren zijn veranderd maar hierdoor is ook een ander speelveld voor verzet ontstaan. Communicatie vindt nu snel en onbegrensd plaats. Door deze verbondenheid en de daarmee gepaard gaande verspreiding van kennis en mogelijkheden heeft iedereen toegang tot een enorme productieve kracht.

Dit is hun centrale stelling over de tegenwoordige tijd: alles is grenzeloos. Er is geen 'buiten' meer. Alles wat de oude moderne logica van grenzen volgt is dan ook in verval. Hierbij hoort een nieuwe vorm van soevereiniteit; die van empire.

Landen met hun geografische beperktheid spelen steeds kleinere rollen, vervangen door entiteiten die geen grenzen kennen: internationale organisaties, NGO's en grote internationale bedrijven. Ook de basis van natiestaten, de moderne soevereiniteit, raakt in verval. Waar eerst een idee van een begrensd volk als basis van de staat houdbaar was is dit in onze internationale wereld nu onmogelijk geworden.²⁹

Niet alleen nationale grenzen verliezen hun belang, andere grenzen boeten ook aan betekenis in. 'Gebieden' die vroeger min of meer autonoom van het kapitalisme bestonden (zoals educatie, zorg

²⁷ Antonio Negri - Biography en Katsiaficas 1997, p. 43-50.

²⁸ Antonio Negri – Biography.

²⁹ Hardt & Negri 2000, p. xi-xvii.

en de menselijke geest) worden meer en meer in het kapitalistische systeem ingekapseld. Omdat de kapitalistische logica altijd groei als doel heeft is het een grensoverschrijdend mechanisme. Zo gauw er een mondiale economie bestaat is er geen geografische grens meer om te overschrijden. Wel bestaat er nog een tijdsgrens. Maar ook deze grens wordt meer en meer doorbroken dankzij het grensoverschrijdende karakter van het kapitalisme; na een achturige werkdag moet ook nog de (werk)mail beantwoord worden, boodschappen gedaan worden etc. Zo wordt het hele leven van mensen meer en meer onder invloed van het kapitalistische systeem gebracht.³⁰

Hier komt het begrip van biopolitiek, geleend van Foucault, naar voren. Voor Foucault heeft biopolitiek sterk te maken met de conceptie van macht. Voor hem heeft de oude vorm van macht afgedaan, het is niet meer een hiërarchische relatie waarbij de één direct boven de ander staat. Macht is iets dat zich capillair door de maatschappij heeft verspreid. Macht bevindt zich op het niveau van lichamen. Machtsrelaties bevinden zich in het hele leven. Zij zijn niet meer te conceptualiseren als een directe meester-slaaf-achtige relatie.

Centraal staat voor Hardt en Negri dat de grens van het lichaam is doorbroken en kapitalisme zich zelfs binnen in ons lichaam en daarmee ons gehele leven bevindt. Hoewel vroeger productie tot stand kwam door de lichamelijke inspanningen van de arbeiders was er geen reden voor het kapitalistische systeem om tot *in* hun lichaam door te dringen. De grens lag bij de huid, de 'geest'; de ruimte in het lichaam was vrij. Waar je vroeger als een machine kon werken moet je nu als mens werken, je moet ook je creatieve en sociale krachten inzetten. Daar deze krachten zich binnen in het lichaam bevinden moet de kapitalistische logica ook daar zijn plaats vinden, om gebruik van die krachten te kunnen maken.³¹

Met de overgang naar een diensteneconomie heeft ook de productie zich verplaatst naar de ruimte binnen het lichaam en tussen lichamen, de sociale ruimte. Intellectuele en sociale vermogens zijn nu de voornaamste middelen van productie, waar vroeger het creëren van materiële zaken met het lichaam centraal stond; denk bijvoorbeeld aan het werk in een autofabriek, waarbij de productie van auto's (een materiële zaak) centraal staat. In de diensteneconomie staat het produceren van immateriële zaken centraal. Behoeftes moeten worden opgewekt, sociale relaties moeten gemaakt worden. Dit kan niet in een 'behoeftefabriek', de plek waar deze zaken geproduceerd worden is binnen in het menselijke lichaam. In de 'geest' zou je kunnen zeggen. De middelen van productie voor immateriële zaken zijn grenzeloos. Aan menselijke creatieve en intellectuele vermogens is geen grens te stellen. Binnenin lichamen wordt niet alleen geproduceerd, lichamen worden ook

³⁰ Hardt & Negri 2000, p. 224-231.

³¹ Hardt & Negri 2000, p. 405-406.

gereproduceerd. Productie richt zich ook op het lichaam. Immateriële productie is in grote mate ook de productie van subjectiviteit.

Een voorbeeld is het maken van een reclame. Om een reclame te bedenken en uit te voeren zijn zowel creatieve als sociale vermogens nodig. De bedenkers moeten iets kunnen verzinnen wat aansprekend is, de acteurs moeten dit op overtuigende wijze uitvoeren en de hele productie moet er goed uitzien. Het doel van een reclame is het creëren van een behoefte bij de kijkers. Zowel bij de productie als bij de consumptie is dus de lichamelijke grens doorbroken. Dit houdt niet op bij de productie van kleine behoeftes door reclame. Subjectiviteit wordt als geheel geproduceerd. Educatie en media hebben een vormend karakter en presenteren vaak een bepaald wereldbeeld, dit draagt bij aan de productie van subjectiviteit van de 'consumenten' van deze zaken.³²

Deze situatie is ontstaan omdat er tegen oude meer materiële productiewijzen veel verzet was vanuit de mensen zelf. De oude indeling van de maatschappij werd als te autoritair ervaren en mensen kwamen in opstand. De rollen zoals huisvrouw, student en arbeider waren te beperkt voor mensen. Dus werd er meer vrijheid geëist. Tot op bepaalde hoogte werd dit ook bereikt met de omslag naar immateriële productie, er kwam veel meer nadruk op eigen individualiteit, verantwoordelijkheid en zelfvoorzienendheid te liggen. Maar dit was ook een perversie van het originele verlangen naar meer vrijheid. Het is alsof de protestbeweging van 1968 en in Italië in de jaren zeventig wel effect hebben gehad, maar een nieuw kapitalisme tot gevolg hebben gehad en geen communisme. Veel van de eisen werden ingewilligd maar binnen een kapitalistisch systeem. Zo trad er wel verandering op maar vormde niet de hele nieuwe wereld die eigenlijk geëist werd.

Het verzet tegen de organisatie van de maatschappij bracht ook de mogelijkheid voor nieuwe vormen van kapitalisme met zich mee. Omdat het geestelijke en sociale als steeds belangrijker werd gezien kon ook hier winst behaald worden. Zo kon het kapitalistische mechanisme de grens van het lichamelijke overschrijden en het grenzeloze gebied van menselijke creatieve en sociale krachten betreden. Ondanks dat het verzet zich deels ook tegen dit kapitalisme had verzet creëerde dit verzet ook een nieuwe ruimte voor kapitalistische uitbuiting.

Kapitalisme paste zich aan deze nieuwe realiteit aan. Individuele kapitalisten gingen niet altijd met de tijd mee maar als systeem is kapitalisme altijd op zoek naar winst. De verlangens naar een andere wereld, zoals die in de counter-culture van de jaren zestig en zeventig naar voren kwamen, en de nieuwe technieken voor massacommunicatie boden voldoende mogelijkheden tot winst. Maar dan

³² Harvey *Artforum* 2009.

moest er wel internationaler en anders gewerkt worden. Deze ander manier van werken is veel intellectueler, creatiever en socialer dan de oude vormen van werken.³³

Een kapitalistisch kerngebied met een grote periferie is niet langer een goede duiding van onze wereld. Een kern kan niet aangewezen worden, het gaat juist om een internationaal netwerk zonder een daarin overheersende instantie. Elk deel van het netwerk is belangrijk maar geen enkel deel is onmisbaar. Dit betekent ook dat er niet meer één instantie is die alles kan leiden. De richting van het kapitalisme wordt dus bepaald door haar eigen logica (met het maken van winst als doel) en het overschrijden van grenzen. Maar vormt zich ook naar (of kapitaliseert) het verzet ertegen.

Het verzet tegen overheersing is voor Hardt en Negri een grote vormende kracht binnen de maatschappij. Ook binnen de wereld zoals die nu is vindt verzet nog plaats maar het lijkt hopeloos. Kapitalisme is overal, er is geen plek meer om naartoe te gaan waar het afwezig is. Er is geen mogelijkheid om een deel van het kapitalisme te bestrijden, bijvoorbeeld op nationaal niveau, omdat het een netwerkvorm heeft aangenomen waarbij alles in verbinding staat en daarmee belangrijk is, maar er geen kern meer is die je weg kunt slaan.³⁴

Toch is er volgens Hardt en Negri nog hoop. Ten eerste is een gevolg van deze ontwikkelingen dat elk verzet zich nu direct op de totaliteit van overheersing moet richten. Deelstrijd is niet meer mogelijk. Omdat kapitalisme alomtegenwoordig is en er niet een kern is, richt verzet zich direct op het gehele systeem.

Een eerste voorbeeld dat zij noemen zijn de rellen in 1992 in Los Angeles. Deze opstand begon nadat Rodney King, een donkere man, eigenlijk zonder reden in elkaar werd geslagen door de politie en de politieagenten vrijuit gingen. De zwarte bevolking voelde zich al veel langer gediscrimineerd door de politie en het openbaar bestuur en pikte het niet langer. Rellen en brandstichting volgden.³⁵ Een tweede voorbeeld is een enorme stakingsgolf in Zuid-Korea in 1996/97. In december 1996 werd een wet ingevoerd die het makkelijker maakte mensen te ontslaan en het moeilijker maakte voor arbeiders om zich te organiseren. Als reactie legden honderdduizenden mensen het werk neer. De massale protesten die hiermee gepaard gingen liepen ook op rellen uit. Uiteindelijk werd de wet dan ook weer ingetrokken.³⁶

Deze voorbeelden lijken geen verband te hebben maar Hardt en Negri zien hier toch een verband. Dit verband is het feit dat hoewel er verschillende lokale situaties ten grondslag liggen aan het conflict,

³³ Hardt & Negri 2000, p. 53-59.

³⁴ Hardt & Negri 2000, 160-182.

³⁵ Hardt & Negri 2000, p. 54 & 56.

³⁶ Yon-Suk, CNN 28 september 1996.

de deelnemers zich uiteindelijk richten op hetzelfde doel; de omverwerping van het wereldwijde allesoverheersende systeem: empire. Hoewel de directe aanleiding van het conflict lokaal is, is het niet zo dat het wezenlijk op te lossen is door naar een andere lokaliteit te vertrekken. Alles is namelijk verbonden en daarmee qua achterliggende structuur ook gelijk. Dit kan ook niet op iets anders gericht zijn omdat dit zo alomvattend is. Elke oplossing moet dus een totale oplossing zijn en elk verzet is totaal verzet. De protesten zijn dan ook niet louter politiek of economisch gekleurd maar zij zijn biopolitiek.³⁷

Ten tweede, biedt de immaterialisering van de arbeid ook nieuwe mogelijkheden. De middelen van immateriële productie zijn in ons eigen lichaam aanwezig en die immateriële vermogens zijn vrijwel oneindig. Daarnaast is de wereld al volledig communicatief verbonden. Veel kennis is op het internet te vinden waar ook de connecties gemaakt kunnen worden om kennis in praktische resultaten om te zetten. De materialen voor een nieuwe wereld zijn dan ook al voorhanden.

Een persoon alleen kan dit natuurlijk niet voor elkaar krijgen. Hardt en Negri voeren dan ook de multitude als groep mensen aan die dit moet doen. Deze multitude (of 'menigte') is ook het onderwerp van het tweede boek in hun drieluik. De multitude is weliswaar een vereniging van mensen maar een vereniging die bestaat uit unieke personen met ieder hun eigen kwesties en denkbeelden en die verbonden zijn door het verzet tegen het alomvattende systeem. Ondanks de grote diversiteit is er wel een gedeelde richting; de omverwerping van het kapitalisme. De gereedschappen om dit te bereiken zijn er al. Dankzij de immaterialisering van de productie beschikt de multitude over de middelen van productie. De omverwerping van het kapitalisme is echter nog geen werkelijkheid geworden. Er is dus een ontbrekende factor, deze factor is het bestaan van de multitude. De multitude moet nog geconstrueerd worden. De richting naar de omverwerping van het kapitalisme wordt nog niet vaak genoeg ingeslagen. Expliciet noemen zij de 'menigte' dan ook een politiek project. De sociale ruimte moet gebruikt worden om dit gedeelde doel voor ogen te hebben en te realiseren.³⁸

Dit is een zeer grove schets van wat Hardt en Negri in *Empire* betogen. *Multitude* (2004) en *Commonwealth* (2009) gaan hier dieper of op een andere manier op in. *Multitude* schreven zij omdat *Empire* wel het multitude begrip introduceerde maar in hun beleving te abstract bleef en verder uitgewerkt zou kunnen worden. *Commonwealth* benadert het verhaal vanuit een andere hoek, namelijk die van 'the common'.³⁹

³⁷ Empire 53-59.

³⁸ Empire 63-66.

³⁹ Morgan, *Theory, Culture & Society* 2006.

Multitude weidt uit over de multitude, de constructie en compositie daarvan. De mogelijkheden tot revolutie ervan en meer voorbeelden. De compositie daarvan bestaat uit de 'armen'. Niet alleen in de zin van monetaire armoede maar iedereen die iets mist. Gebrek leidt tot verzet. Liefde voor elkaar en zichzelf speelt hierin een grote rol als motiverende kracht. Paden die niet tot een gehele strijd leiden, zoals nationalisme (liefde voor het eigen volk) en racisme (liefde voor het eigen ras) zijn een perversie van deze liefde.

De mogelijkheden voor revolutie zijn dan ook wat men al in handen heeft; de immateriële vermogens. Hiermee kan gedroomd worden van en gewerkt worden aan een nieuwe wereld, hoewel deze een totale ontsnapping moet zijn. Voorbeelden zijn dan arbeidersraden in de DDR, witte overal-protesten en de protesten in Seattle. Deze zijn direct democratisch georganiseerd en doen daarmee recht aan de verscheidenheid binnen de multitude maar houden de gemeenschappelijke richting in beeld. Deze gemeenschappelijke richting moet niet te groot worden opgevat, de verscheidenheid houdt in dat ieder zijn of haar eigen doel heeft maar ieder heeft daarbij de vernietiging van het huidige systeem nodig.

Dit hebben van het eigen doel houdt in dat een eigen identiteit ook een grote rol kan spelen. Zoals racisme eerder al een aanleiding bleek van opstand. Er is wel een 'stappenplan' dat Hardt en Negri hierbij stellen. Ten eerste is er identificatie, met racisme is dat bijvoorbeeld 'ik ben zwart'. De volgende stap is verzet vanuit die identiteit. Een voorbeeld is de burgerrechtenbeweging in de VS. Dit is emancipatie maar geen bevrijding. De laatste stap leidt wel tot bevrijding en is dan ook het afwerpen van die onderdrukkende identiteit en tot volle bevrijding komen; het bouwen van een eigen nieuwe identiteit.

Een zekere gedeelde identiteit kan dus in eerste instantie belangrijk zijn binnen de multitude maar hoeft niet te gelden voor de hele multitude. Uiteindelijk is werkelijke bevrijding voorbij die identiteit gaan. Belangrijk is hiermee aan de slag te gaan om de multitude daadwerkelijk te construeren als een 'eenheid' waarbinnen veel diversiteit is.⁴⁰

Commonwealth begint vanuit de invalshoek van 'the common'. The common is iets dat gedeeld is maar geen publiek of privé bezit is. Iedereen kan er dan ook gebruik van maken. Ideeën en uitvindingen vallen hier in beginsel onder als een soort gedeelde erfenis van de mensheid. Maar ook land wat iedereen kan bebouwen. Het is een nogal achttiende-eeuws begrip, toen het vooral over natuur ging waarover de gehele mensheid in de christelijke traditie de hoeder zou zijn. Vaak wordt gezegd dat het gemeenschappelijke deel van de natuur tijdens en na de achttiende eeuw steeds

⁴⁰ Hardt & Negri 2004, p. xi-xviii en Harvey *Artforum* 2009.

kleiner werd gemaakt. Land werd omheind en privé of publiek bezit. Van een gedeelde erfenis van de mensheid blijft dan steeds minder over.

Een belangrijk project voor Hardt en Negri is dan ook het claimen van die common. Als je ook ideeën en dergelijke hieronder laat vallen is de link met de netwerk-ideeën en de immateriële productie van subjectiviteiten snel gelegd. Hierin is al heel veel gedeeld maar wordt veel steeds geprivatiseerd om er winst mee te maken.

Met het gebruik van het begrip 'the common' krijg je ook toegang tot de gedachtewereld van veel moderne filosofie. Daaruit halen Hardt en Negri dan ook veel concepten die haaks staan op privatisering of nationalisering. Het kenmerk van de common is juist dat het van en voor iedereen is. Veel moderne filosofen als Machiavelli, Locke en Spinoza etc. komen in dit boek dan ook aan bod. Belangrijk is de conclusie dat voor een goede verwezenlijking van de common privébezit niet een houdbaar instituut is.⁴¹

Kort gezegd is hun hele oeuvre dus een poging toch een weg te vinden, de grenzeloze wereld van het kapitalisme toch te overstijgen en te belanden in een communisme dat bij deze nieuwe wereld past.

⁴¹ Hardt & Negri 2009, p. vii-xiv en Harvey *Artforum* 2009.

Hoofdstuk 3 De staat

De staat is een belangrijk onderwerp om het anarchistische gehalte van Hardt en Negri te bepalen, omdat afkeer van de staat vaak wordt gezien als de kern van het anarchisme. Kropotkin is dan ook uiterst kritisch op de staat. Aangezien Hardt en Negri ontkennen anarchisten te zijn, maar (zoals we zullen zien) wel een sterke afkeer van de staat hebben, is het van belang onze blik te richten op de onderliggende redenen en of deze redenen overeenkomen.

In dit hoofdstuk zullen we zien wat Kropotkin daadwerkelijk over de staat heeft gezegd. Door Kropotkins opmerkingen over een anarchistisch communisme weten we al dat dit in een bredere context staat dan het afschaffen van de staat alleen. Hier tegenover kunnen we de ideeën van Hardt en Negri zetten om te zien of deze op dezelfde gronden de staat afkeuren. Het werk van Hardt en Negri en Kropotkin wordt door 100 tot 150 jaar gescheiden. In die tijd is de praktische invulling van wat een staat is en doet aan grote veranderingen onderhevig geweest. De verzorgingsstaat bijvoorbeeld bestond nog niet in de tijd waarin Kropotkin leefde. De vraag is dan ook of er toch een gemeenschappelijke kern van kritiek op de staat is te vinden bij Hardt en Negri en Kropotkin.

Zoals we zullen zien zal het er voor beiden op neer komen dat de staat niet een neutraal instrument is maar dat met het gebruik van de staat een eigen logica gepaard gaat. Door deze interne structuur of logica zal de staat altijd onderdrukkend zijn. Daarmee is de staat niet bruikbaar voor de doeleinden van Kropotkin en Hardt en Negri. Dit is misschien ook niet zo raar want een staat zonder zeggenschap en zonder dwangmethoden om deze zeggenschap uit te oefenen is eigenlijk geen staat meer maar meer een fictie. Zonder onderdrukkingsmechanisme is het dus onmogelijk een staat te vormen.

Binnen een staat zal er altijd een beperkte groep zijn die het daadwerkelijke beleid uitzet. Of dit nou een dictator is of een groep gekozen volksvertegenwoordigers, het is een groep die deels buiten, boven, de maatschappij staat en die maatschappij in een bepaalde vorm dwingt. Het is een historische ontwikkeling die de staat deze vorm geeft. Waar deze ontwikkeling doelmatig is geweest (door mensen bewust aangestuurd) is deze gericht op het uitoefenen van gezag door de staat en daarmee op het controleren van mensenlevens.

Dit betekent dat voor Kropotkin de staat ook onmisbaar is (of is geweest) voor de ontwikkeling van het kapitalisme. Er is altijd een staat nodig geweest om eigendom te garanderen. Tot op zekere hoogte zal het altijd getolereerd worden dat iemand iets voor zichzelf houdt, maar er komt vaak een moment dat de verdeling van goederen als volledig onrechtmatig wordt gezien. Dat is het punt dat de staat met geweld eigendom zal verdedigen. Ook op andere momenten is er altijd de dreiging die

uitgaat van gevangenisstraf of geweld door politie of soldaten om mensen tot bepaald gedrag te dwingen.

Hardt en Negri gaan wel voorbij aan het belang van de staat binnen de huidige organisatie van de maatschappij. Binnen empire heeft de staat geen dominante rol meer. NGO's, multinationals en internationale organisaties spelen een veel grotere rol op het wereldtoneel en in het dagelijks leven. Discipline wordt niet meer in zulke grote mate uitgeoefend door de directe dreiging met (staats)geweld maar veel meer door een gedeelde morele orde, die verspreid is door de samenleving zelf en niet per se van bovenaf wordt opgelegd. Het geweld dat nog wel wordt uitgeoefend neemt ook minder de vorm van oorlog aan maar van militaire interventies, haast politionele acties om de globale orde te verspreiden en te handhaven.⁴²

Ondanks deze analyse van Hardt en Negri is het interessant te kijken waarom de staat aan belang heeft ingeboet en of de redenen hiervan overeenstemmingen vertonen met de analyse van Kropotkin.

3.1 Kropotkin

Voor Kropotkin is de staat een historisch verschijnsel dat een aanwijsbare ontwikkeling doormaakt.

Kropotkin werd geboren in een adellijke familie, door deze positie kwam hij op de officiersopleiding en in het leger terecht. Zijn eerste kennismaking met de staat is een kennismaking waarbij hij al direct in een geprivilegieerde positie terechtkomt. Hij voelt zich echter totaal niet thuis in de strakke hiërarchie die Rusland op dat moment kenmerkt. Dat, in samenhang met de totaal achtergestelde en uitgebuite positie van de 'lagere' klassen, doet hem dan ook besluiten het militaire leven vaarwel te zeggen en een wetenschappelijke en politieke carrière te beginnen. De tegenwerking die hij hierbij van de staat ondervindt en de observatie dat de staat ook in andere delen van de wereld eigenlijk alleen maar vrijheid de kop indrukt, brengen hem tot zijn anti-staat positie. De verklaring van het universele onderdrukkende karakter van de staat vindt hij in de historische ontwikkeling die de staat heeft doorgemaakt.⁴³

Een belangrijk uitgangspunt is de onderscheiding tussen wat de staat juist niet en juist wel is. Als dat duidelijk is zal onderzocht kunnen worden hoe deze staat heeft kunnen ontstaan. De staat is niet de gehele samenleving (een idee dat volgens Kropotkin vooral in Duitsland populair was). Er zijn samenlevingen mogelijk zonder staat, bijvoorbeeld een samenleving van jagers-verzamelaars. Ook "government" is niet hetzelfde als de staat. De staat is onmogelijk zonder bestuur maar bestuur

⁴² Hardt & Negri 2000, p. 11-13.

⁴³ Kropotkin 1913, p. viii-xi.

zonder staat is niet onmogelijk. Een koeienweide kan door verschillende boeren samen beheerd en bestuurd worden zonder dat er een staat wordt gevormd.

Wat de staat wel is volgens Kropotkin, is een macht die boven de samenleving staat, waarbij ook sprake is van een geografische concentratie of begrenzing. Daarnaast is de macht over vele facetten van het bestaan binnen de grenzen van die staat geconcentreerd in de handen van enkelen. Dit betekent dat er een staatsapparaat opgebouwd moet worden om deze controle te verwezenlijken. Er moet een staatsapparaat zijn dat wetten kan uitvaardigen en handhaven. Een administratief apparaat en een politieapparaat zijn dan ook nodig om andere groepen in de samenleving te onderwerpen aan de macht van de kleine groep.⁴⁴

Nu er een beeld is van wat de staat wel en niet is kunnen we onderzoeken hoe de staat deze vorm heeft aangenomen, om dit uiteindelijk met de ideeën van Hardt en Negri over de staat te kunnen vergelijken. De illustratie van de geschiedenis van de staat begint na de val van het Romeinse Rijk. Het Romeinse Rijk was zelf ook een zeer goed voorbeeld van een staat. Na de ineenstorting van het westelijke Romeinse Rijk is er echter geen sterke staat in Europa meer te vinden.⁴⁵

Historische ontwikkeling van de staat

Een belangrijke politieke organisatievorm die wel bestaat in Europa na de val van het Romeinse Rijk is de dorpsgemeenschap. In deze organisatievorm is er niet één geïnstitutionaliseerde leider maar een dorpsvergadering die voor belangrijke of gemeenschappelijke zaken bijeen kan komen om beslissingen te nemen. Deze beslissingen kunnen een legalistisch karakter hebben (niemand mag zijn geiten een wei kaal laten grazen) of een rechtsprekend karakter (X heeft per ongeluk Y's geit gedood, als reactie besluit de dorpsvergadering dat X Y een nieuwe geit moet schenken). Opmerkelijk is dat het land dat het dorp gebruikt ook collectief beheerd wordt. Ieder verzorgt wel zijn eigen stuk land maar er is niet een sterk idee dat dat land dan ook het eigendom is van degene die het bewerkt en dat diegene er een eeuwigdurend exclusief recht op heeft. Het land wordt naar behoefte verdeeld. In deze dorpsgemeenschappen is duidelijk sprake van een samenleving en van bestuur maar geen sprake van een staat en geen sprake van grote eigendomsongelijkheid. Ook in nog vroegere stammen van jagers en verzamelaars is wel sprake van bestuur en gemeenschap maar geen sprake van een staat.⁴⁶

Natuurlijk hebben mensen die slim, sterk of charismatisch zijn een stem waar meer naar wordt geluisterd dan die van de rest. Een verschil in kennis of kunde betekent dat sommigen een zwaardere

⁴⁴ Kropotkin 1908, p. 7-9.

⁴⁵ Kropotkin 1908, p. 8-9.

⁴⁶ Kropotkin 1908, p. 9-11.

stem in de beslissingen hebben dan anderen. Deze 'machtingere' positie is in beginsel echter persoonsgebonden, deze positie is niet geïnstitutionaliseerd. Zo een 'machtingere' positie kan ook veroorzaakt worden door het idee dat een persoon meer contact heeft met de goden of een hogere werkelijkheid dan de rest van de gemeenschap. Dit is te zien als een vooraanstaande positie op grond van religie.

Geweld en godsdienst zijn echter twee zaken die een speciale positie innemen. Godsdienst kan een zeer sterke rechtvaardiging vormen voor allerlei zaken. Dit belang bestaat dan onafhankelijk van democratische besluitvorming. Er is een pretentie dat een priester (of een ander soort religieuze leider) niet een mening verkondigt maar geprivilegieerde toegang heeft tot een eeuwige waarheid die buiten de mens bestaat. Geweld kan mensen dwingen dingen te doen die zij vrijwillig nooit zouden doen. Ook in een dorpsgemeenschap, met een dorpsraad, kan geweld nodig zijn. Bijvoorbeeld iemand die zijn buurman heeft vermoord wordt verbannen, als deze persoon niet vrijwillig vertrekt wordt hij gedwongen. Als de bereidheid tot geweld en een bepaalde training daarin zich echter concentreert in een kleine groep die zijn eigen wil desnoods met geweld kan en wil doordrukken, kan dit de macht in de handen van die groep concentreren. Op deze manieren zijn er wel breuklijnen in een, in eerste instantie horizontale, situatie.⁴⁷

De samenkomst van deze twee ontwikkelingen, legitimatie vanuit een hogere macht en de bereidheid geweld te gebruiken, creëert de situatie waarin de staat kan ontstaan. Deze situatie vindt niet alleen plaats *binnen* een dorp, deze situatie van gelegitimeerd geweld maakt het voor de leiders aantrekkelijk hun macht uit te breiden. Ten eerste kan er dan meer opbrengst van het werk van dorpsbewoners opgeëist worden. De leiders hebben zich bepaalde functies toegeëigend, voornamelijk het besturen, hier tegenover staat dat zij eisen niet meer te werken maar eerder dat zij recht hebben op de opbrengst van het werk van anderen. Hoe meer mensen onder de heerschappij van de leiders vallen hoe meer zij kunnen eisen van hun bevolking. Hiermee kunnen ook meer strijders of priesters in een geprivilegieerde positie gebracht worden waarmee het regime verstevigd kan worden. Ten tweede zal deze ontwikkeling zich ook op andere plekken voordoen en zal het ene regime zich tegen andere regimes moeten verdedigen. Hoe uitgebreider de macht van een leider, des te veiliger.

Deze machtsconstructie is in eerste instantie niet sterk verankerd, zij is te afhankelijk van individuen. Bepaalde rollen moeten geïnstitutionaliseerd worden wil er een duurzame staat kunnen ontstaan. De gewelddadige voorman wordt een koning en zijn zoons zullen ook koning zijn. Er ontstaat een machtige sociale rol die niet persoonsgebonden is. Niet iedereen kan meer een priester zijn, alleen zij

⁴⁷ Kropotkin 1908, p. 15-17.

die geïnitieerd zijn in de mysteriën van de aangehangen godsdienst. De derde (naast de priester en de koning) belangrijke figuur in het ontstaan van de staat begint ook vorm aan te nemen: de rechter. Waar eerder binnen dorpen zelf recht kon worden gesproken is het idee dat er macht autonoom van die van de priester en de koning kan bestaan te bedreigend voor deze personen. Als anderen dan de koning vorm kunnen geven aan de wet en de uitvoering daarvan, erodeert de macht van de koning. Rechtspraak kan dus niet aan de onderdanen worden overgelaten, er moet een rol worden gecreëerd die deze functie heeft, dit is de rechter. Nu is de macht daadwerkelijk geconcentreerd (en in sommige gevallen gedelegeerd aan onderschikte machthebbers) in een kleine klasse van personen die verregaande macht over hun onderdanen hebben en die hun macht ook gebruiken om het overgrote deel van de onderworpen groep uit te sluiten van de macht. Deze ontwikkeling vindt niet plaats zonder verzet, de opkomende landen worden vaak slachtoffer van intern verzet tegen de leiders ondanks dat staatseducatie de status quo bevestigt.⁴⁸

De ontwikkeling van de staat is niet zonder alternatief. Tot ver in de middeleeuwen zijn er onafhankelijke 'vrije' steden, verenigingen van handelaren en gildes die hun eigen autonome en verregaande macht uitoefenen. Deze macht berust veel meer op de basis van gelijkheid dan de macht van de staat. Over het algemeen is de macht van koning dan ook beperkt tot het platteland, hij mag de stad ook niet in. Men is zich terdege bewust van de vrije status die men in de stad heeft en niet kwijt wil. Hoe kunnen de steden, gildes en verenigingen van handelaren dan toch in handen van de staat komen? Dit kan door directe verovering of het kan gebeuren dat een stad een leger moet inhuren om zich te verdedigen tegen een andere stad of een koning. De leider van deze gewapende macht kan eventueel de stad overnemen als hij genoeg speelruimte krijgt. Binnen de steden komt ook veel ongelijkheid voor. De originele bewoners hebben het vaak goed, nieuwkomers hebben echter significant minder rechten. Deze spanning leidt tot (gewelddadige) conflicten die de kans bieden de steden over te nemen. Zonder vrije steden om in te opereren verliezen gildes en verenigingen van handelaren ook de ruimte waarin zij autonoom konden opereren. Zij vallen steeds vaker ook onder de regulerende macht van de koning, de priesters en de rechters.⁴⁹

Langzaam maar zeker worden alle gebieden en organisaties die zich nog wisten te onttrekken aan de heerschappij van de staat toch onder haar invloedssfeer gebracht. Dit is de historische ontwikkeling die de staat doormaakt. De achtergrond vormt een logica waarin om bedreigingen weg te nemen het altijd nodig is de eigen macht te vergroten en te weigeren autonome macht toe te staan. Dit zou namelijk tegengesteld zijn aan wat het is een staat te zijn. De macht is dan niet meer in handen van een kleine groep die verregaand de levens van de onderdanen bestuurt. Alles wordt in eerste

⁴⁸ Kropotkin 1908, p. 26-27.

⁴⁹ Kropotkin 1908, p. 18-21.

instantie gelegitimeerd door godsdienst die een eeuwige waarheid biedt buiten de mensen zelf. Dit schept de mogelijkheid voor rollen die niet afhankelijk zijn van persoonlijke kenmerken maar die door verschillende personen kunnen worden ingevuld. Die personen kunnen de rol verkrijgen door bijvoorbeeld overerving, op aanwijzing van de koning of de rollen kunnen gewelddadig worden veroverd. Als deze rollen eenmaal zijn ontstaan en een sterke positie in de maatschappij hebben gekregen kan de religieuze legitimatie minder noodzakelijk zijn voor het in stand houden van die rollen en de staat.

De staat als instrument

Voor Kropotkin en de anarchisten kan de staat geen instrument van bevrijding zijn omdat binnen de staat altijd een elite zal bestaan die andere aan zich onderwerpt. Hierin ligt het grote verschil met de autoritaire socialisten die wel heil van de staat verwachten als deze aan de kant van het proletariaat staat. Voor de anarchisten is er geen groep die te vertrouwen is met de leiding van een staat, zelfs niet als deze gesticht wordt met revolutionaire idealen als basis. Deze kleine groep die de macht in een revolutionaire staat zou bezitten zal geen (of nauwelijks) macht buiten zichzelf kunnen dulden en daarmee het leven van iedereen (met behulp van een uitvoerende macht) beheersen. In wezen is er dus een totaliserende kern in de staat die werkelijke vrijheid en gelijkheid in de weg staat. Alleen de bevolking zelf kan een gelijkwaardige, vrije en duurzame samenleving verwerkelijken.⁵⁰

De staat echter kan een vrije samenleving in zichzelf niet verdragen. Als er nog autonome sociale eenheden binnen een staat zijn, moeten (en in de geschiedenis gebeurt dit ook) deze binnen de machtssfeer van de staat gebracht worden. Een staat die niet deze macht heeft brokkelt snel af, en een staat zonder zeggenschap is geen staat. Dit leidt tot steeds verdergaande controle.⁵¹

De staat, kapitalisme en controle

Voor Kropotkin staat verzet tegen de staat niet op zichzelf. Voor hem zijn afschaffing van de staat en de afschaffing van eigendom twee dingen die min of meer moeten samenvallen om een betere wereld te bereiken. Dit komt omdat de staat innig verbonden is met het (ontstaan) van het kapitalisme.

Toen de burgerlijke klasse op begon te komen in de late 16de en de 17de eeuw werd kapitalisme steeds belangrijker. Staten speelden hierop in. De economische macht van de kapitalisten kon de politieke leiders goed van pas komen, daardoor groeiden politieke en economische macht steeds meer naar elkaar toe. Een land waar dat niet gebeurde was Frankrijk, maar daar zorgde de Franse

⁵⁰ Shub *Russian Review* 1953, p. 229 en Kropotkin 1908, p. 44-45.

⁵¹ Kropotkin 1908, p. 33.

revolutie ervoor dat de burgerlijke klasse toch de politieke ruimte voor hun economische activiteiten verkreeg. Zonder deze politieke ruimte die geschapen wordt door de staat is het kapitalisme onhoudbaar. Als er niet een bepaalde orde (waarin eigendomsrechten voorop staan maar bijvoorbeeld ook het afdwingen van contracten belangrijk is) wordt gehandhaafd, is kapitalisme onmogelijk. Kapitalisme is afhankelijk van een steeds groeiende economie waarin geïnvesteerd kan worden. Zonder staten die bepaalde regels garanderen is investeren minder aantrekkelijk of als de omstandigheden zeer onzeker zijn, helemaal niet meer aantrekkelijk. Als er niet (of nauwelijks) geïnvesteerd wordt, kan het kapitalisme zich niet ontwikkelen. De staat is het instrument dat regels over investeringen en eigendom, uiteindelijk met geweld, kan afdwingen maar ook met geweld stakende of bezettende arbeiders weer tot werken kan dwingen. Zonder staatsgeweld en een zekere voorspelbaarheid van regels is er geen speelveld waarop het kapitalisme kan opereren. In die zin is de staat essentieel voor het ontstaan (en in zekere mate voor het voortbestaan) van het kapitalisme.⁵²

Volgens Kropotkin was kapitalisme een systeem dat zich steeds verder uitbreidde. Het kolonialisme dat in zijn tijd voorkwam zag hij op lange termijn dan ook als onhoudbaar. Landen namen controle over overzeese gebieden die nog niet onder het kapitalistisch systeem vielen om ze binnen dat systeem te brengen voor hun eigen gewin. Dit leidt er echter toe dat deze gebieden op termijn zelfvoorzienend en dus onafhankelijk van de originele kolonisator worden. De combinatie van staat en kapitalisme zou volgens Kropotkin dan ook leiden tot steeds meer autarkische staten met grotendeels onafhankelijke nationale economieën.⁵³

Dit in combinatie met het totaliserende karakter van de staat maakt dat er voor Kropotkin twee opties zijn: de dood of de bevrijding. De dood omdat een verdere ontwikkeling van de staat alleen maar zal leiden tot een grotere controle over het dagelijks leven, meer strijd en meer oorlog. Uiteindelijk blijft er dan niets van waarde over, het hoogst haalbare is dan nog een ineenstorting van de staat zoals de ineenstorting van het Romeinse Rijk. De andere optie, bevrijding, kan alleen op basis van samenwerking en gelijkwaardigheid. Er moet dus een rationeel alternatief voor de staat worden geboden, een alternatief dat niet op steeds verdergaande controle is gebaseerd.⁵⁴

De moderne democratische staten zoals wij die nu kennen bestonden nog niet zoals zodanig in de tijd dat Kropotkin leefde. Toch had hij al wel kritiek op representatieve democratie en daarmee op het idee van politieke representatie. De eerste democratische stappen leverden geen materiële verbeteringen op voor de arme massa's in de opkomende democratieën. Politici bleken niet boven

⁵² Kropotkin 1908, p. 10 en Kinna, *SubStance* 2007, p. 70-75.

⁵³ Kinna, *SubStance* 2007, p. 71-74.

⁵⁴ Kropotkin 1908, p. 46-47.

een partijpolitiek belang te kunnen staan en ook niet de innerlijk tegenstrijdige instituties binnen de staat op een pad te kunnen zetten waarin dit voordeel voor iedereen oplevert. Politici bleken dus niet in staat daadwerkelijk het volk te vertegenwoordigen. De socialistische oplossing waarbij het doel is de economie ook binnen de machtsfeer van de staat te brengen, zou deze problemen niet oplossen en juist de individuele vrijheid van personen nog verder doen afbrokkelen. Dit in naam van de bevolking maar zonder daadwerkelijk die bevolking te representeren.⁵⁵

3.2 Hardt en Negri

Om het anarchistische gehalte van Hardt en Negri te constateren is het belangrijk het voorgaande beeld van de staat van Kropotkin te vergelijken met de opvatting over de staat van Hardt en Negri. Waar Kropotkin over de staat spreekt, spreken Hardt en Negri vooral over de moderne natiestaat. Waar de staat voor Kropotkin steeds sterker wordt met zijn neiging om macht te concentreren, constateren Hardt en Negri juist een natiestaat die aan macht inboet. Hoewel ook zij een geschiedenis van de staat schetsen waarin deze steeds meer macht in zichzelf probeert te concentreren. Door eigentijdse ontwikkelingen brokkelt deze machtsconcentratie echter af.

Historische ontwikkeling van de staat

Voor Hardt en Negri begint de echte geschiedenis van de moderne natiestaat niet na de val van het Romeinse Rijk maar ongeveer tussen 1200 en 1600. Deze geschiedenis begint met een religieuze verandering, de opkomst van het protestantisme. De belangrijkste ontwikkeling die Hardt en Negri hierin zien zijn de stromingen die de persoonlijke gewetensvrijheid vooropstellen. Waar de katholieke kerk een bevoorrechte positie opeiste bij de interpretatie van de Bijbel, onder andere door alleen in het Latijn te opereren (een taal die mensen niet meer als moedertaal kenden), waren er protestanten die stelden dat ook een persoonlijke interpretatie van de Bijbel mogelijk was. Ieder moest op basis van eigen inzicht en lezing conclusies trekken. Een autoritaire organisatie als de katholieke kerk past niet in dit denkbeeld. Als het monopolie op de waarheid niet langer bij de katholieke kerk ligt en eigen gewetensvrijheid een populair idee wordt, ontstaat er ruimte voor empirisch onderzoek. Zo kan er ook een wetenschappelijke revolutie beginnen.⁵⁶

Aangezien er (zoals ook Kropotkin constateerde) een sterk verband was tussen de politieke machthebbers in die tijd en de katholieke kerk werden deze protestantse bewegingen snel met uitgebreide repressie geconfronteerd of gecoöpteerd door machthebbers. Door deze ontwikkelingen en door de ruimte die voor andere conclusies werd geschapen door de afbraak van een

⁵⁵ Kropotkin 1905, p. 4-7.

⁵⁶ Hardt & Negri 2000, p. 70-74.

hegemonische religieuze praxis was er ook ruimte om andere instituten in vraag te stellen. Dit alles leidde ertoe dat er ontzettend veel opstanden, oorlogen en revoluties plaatsvonden. Verzet concentreerde zich dus niet alleen op religieus vlak maar ook op politiek, economisch en wetenschappelijk vlak. Vele boeren kwamen in opstand tegen de uitbuiting door landheren en eisten dat land gemeenschappelijk eigendom zou worden. Economisch eigendom werd bestreden en algemeen zeggenschap werd geëist.⁵⁷

Voordat deze ontwikkelingen plaatsvonden was een staat nog iets dat persoonlijk in handen van koningen lag, ondersteund door de katholieke kerk. De koning had de ultieme zeggenschap over vrijwel alle zaken binnen het grondgebied van zijn rijk. Deze macht werd gelegitimeerd door goddelijke voorzienigheid. Dit lijkt erg op het idee van Kropotkin dat de staat ontstaat door een verbond tussen priester en koning, aangevuld door rechters om de macht te consolideren. Volgens Hardt en Negri is dit systeem in de periode tussen 1200 en 1600 in een enorme crisis terechtgekomen. Dit leidt slechts tot geweld en opstanden tot er een nieuwe stabiliserende factor wordt gevonden; de overgang van staat naar natiestaat wordt gemaakt.

Het ontstaan van de natie

De kern van het natiestaatidee is het idee van de natie. Waar vroeger de enige verbindende factor binnen een land was dat men dezelfde koning had, wordt nu het idee gelanceerd dat er zoiets als een nationale identiteit is. De legitimiteit die door de katholieke kerk aan koningen werd verstrekt wankelde en moest vervangen worden door een nieuwe legitimatie. Deze nieuwe legitimatie wordt 'het volk', het idee van een nationale identiteit. Hét voorbeeld van de vervolmaking van deze verandering is de Franse Revolutie van 1789.⁵⁸

Niet langer is God de uiteindelijke bron van de staatsmacht, 'het volk' is nu de uiteindelijke grondslag van de staat. Hierbij behoren ook nieuwe rechten en vrijheden voor het volk. Deze sluiten aan bij de belangen van de nieuw opgekomen burgerlijke klasse. Deze ontwikkeling brengt ook zijn nieuwe vijanden mee. Waar vroeger de kruistochten het christendom bevestigden, wordt in het kolonialisme de superioriteit van het nationale volk bevestigd en het nationale kapitaal van de burgers uitgebreid.⁵⁹

Nu zou de indruk kunnen bestaan dat met het plaatsen van het volk op een voetstuk een daadwerkelijk utopische tijd is aangebroken voor de leden van dit volk. Er is echter een tweeledig probleem met deze opvatting. Ten eerste, 'het volk' is een constructie en niet iets dat daadwerkelijk

⁵⁷ Hardt & Negri 2009, p. 43-45.

⁵⁸ Hardt & Negri 2000, p. 95-96.

⁵⁹ Hardt & Negri 2000, p. 101-102.

hoeft overeen te stemmen met de daadwerkelijke onderdanen van de staat. Ten tweede, 'het volk' wordt vertegenwoordigd, niet door zichzelf maar door politici. Deze twee dingen hangen in grote mate samen.

Het volk

'Het volk' is een abstracte identiteit. Grenzen van naties worden gevormd door historisch toeval. Er moeten dus een aantal overeenkomsten populair gemaakt worden om een zeer diverse bevolking als eenheid te presenteren. Hier komt ook de vertegenwoordiging door politici naar voren. Zij pretenderen vertegenwoordigers van 'het volk' te zijn. De stellingen die zij innemen zouden dan ook de standpunten van het volk zijn. Soms wordt dit ondersteund door (grote) delen van het volk maar dat hoeft niet. Het hoeft slechts te lijken alsof de vertegenwoordiger ook daadwerkelijk vertegenwoordigt.⁶⁰

De daadwerkelijke (zeer diverse) meningen van de bevolking worden hier geen recht mee gedaan. Ook al worden deze meningen wel beïnvloed en gevormd door dit discours van vertegenwoordiging. In de kern blijft de macht echter liggen bij een kleine groep. Deze groep zal in veel gevallen geen beslissingen nemen op basis van de daadwerkelijke belangen van de bevolking. Omdat deze belangen genegeerd worden kan ook de volgende stap worden genomen in de ontwikkeling van de moderne natiestaat. Deze stap vindt grotendeels plaats na de dood van Kropotkin, maar de aanloop vindt al plaats tijdens zijn leven.⁶¹

Met industrialisatie ontstaat daadwerkelijk een zeer ontevreden, achtergestelde en arme klasse. Aan het begin van de twintigste eeuw zijn communisme en anarchisme dan ook wijdverbreide ideologieën. Revolutie hangt in de lucht en vele staten voelen zich hier door bedreigd. Zeker na de Russische Revolutie is deze angst groot. Dan, in de jaren 30 ontstaat er ook een ernstige economische crisis. Volgens Hardt en Negri zijn er twee opties voor staten om daarmee om te gaan. Dit is de volgende stap in de ontwikkeling van de moderne natiestaat. Een is het gebruik van het concept 'het volk' nog verder door te drijven en de leiders nog meer als vertegenwoordiger (of zelfs personificatie) van dat volk te zien. Dit is de weg die bijvoorbeeld nazi-Duitsland inslaat. Maar ook de USSR volgt deze weg, hoewel het daar in eerste instantie niet 'het volk' maar 'de arbeidersklasse' is die de macht van de staat legitimeert. Het gebruik van 'de arbeidersklasse' op deze manier is dezelfde manier waarop 'het volk' gebruikt wordt. Zowel de USSR als het Derde Rijk volgen de logica

⁶⁰ Hardt & Negri 2000, p. 104-105.

⁶¹ Hardt & Negri 2004, p. 71-74.

van de moderne natiestaat tot haar uiterste conclusie; de staat is het volk en alles wat daarbuiten valt moet dan ook verwijderd en uitgeroeid worden.⁶²

De andere oplossing om met deze spanningen (crisis en ontevredenheid) om te gaan is het opbouwen van een verzorgingsstaat. De eerste verschijning hiervan is de New Deal in de VS. Na de Tweede Wereldoorlog wordt deze oplossing dominant in de westerse wereld. Zeker na de Tweede Wereldoorlog waren andere opties onhoudbaar geworden. De bevolking moest tevreden gehouden worden, zij hadden door de oorlog ervaring met geweld en de USSR leek nog een werkelijk alternatief te zijn. De bevolking moest dus gepacificeerd worden om de westerse natiestaten zoals die toen bestonden te behouden.⁶³

Globalisering

Na deze stap in de ontwikkeling van de natiestaat volgt nog een stap die uiteindelijk leidt tot het verval van het belang van de natiestaat. De verzorgingsstaat blijkt niet alle ontevredenheid weg te nemen. Ook al is het overgrote deel van de bevolking voorzien van een fatsoenlijke materiële basis van bestaan, er blijven grote immateriële behoeftes bestaan. Deze leiden tot een uitbarsting van verzet rond 1968. Niet meer een homogene groep als fabrieksarbeiders eist een plaats op in de maatschappij, deze beweging is veel breder en eist ook in grote lijnen meer vrijheid het eigen leven in te vullen en meer zelf te kunnen bepalen wat de invulling van hun eigen leven is.

De reactie op deze eisen vindt minder plaats vanuit de natiestaat maar meer vanuit het bedrijfsleven. Na de twee wereldoorlogen was veel van de voorgaande globalisering sterk verminderd. Nu echter was er veel meer een internationale economie. Als reactie op de immateriële behoeftes konden zij meer aanbieden. Flexibelere werktijden en contracten konden zij voorstaan. Net zoals meer arbeidsplaatsen voor vrouwen. Deze zaken waren ook in het voordeel van deze bedrijven zelf, die vaak op een veel groter grondgebied actief werden dan individuele natiestaten. De politiek werd internationaler, de VN werd opgericht en andere internationale organisaties werden steeds belangrijker. Liberale politiek (zoals die van Thatcher en Reagan) gaf ook nationaal gevolg aan deze ontwikkeling, de staat stootte steeds meer functies af die in handen van private bedrijven kwamen. Deze bedrijven zijn vaak multinationals.⁶⁴

Door deze globalisering komt ook kolonialisme ten einde, er kan niet meer gesproken worden van enkele centrale welvarende landen waar de nexus van de macht ligt en die andere gebieden als wingewest kunnen gebruiken. Het oude onderscheid tussen eerste en derde wereld verandert. Deze

⁶² Hardt & Negri 2000, p. 110-113.

⁶³ Hardt & Negri 2000, p. 168.

⁶⁴ Hardt & Negri 2000, p. 179-182.

werelden zijn niet meer strikt geografisch gescheiden maar lopen door elkaar. In de oude welvarende westerse landen ontstaan sloppenwijken, in de oude achtergestelde wereld komen steeds meer extreem luxe stadsdelen die ontoegankelijk zijn voor de armere bevolking uit de rest van de stad.⁶⁵

In dit wereldbeeld boet de natiestaat aan belang in. Steeds meer ligt de echte macht bij internationale organisaties, zowel echte internationale organisaties als de VN, de Wereldbank en het IMF, alsook organisaties die internationaal opereren, zoals multinationals en NGO's (die net zoals de katholieke kerk vroeger een legitimerende functie kunnen uitoefenen omdat zij wel een bepaald moreel kapitaal hebben). Deze organisaties zijn vaak op een andere manier machtig dan dat natiestaten dat waren. Over het algemeen kunnen zij minder gemakkelijk direct met geweld hun wil afdwingen. Zij bevinden zich eerder in een wereldwijd netwerk en hebben daarbinnen invloed, maar niet de ultieme macht. Deze beweging naar een steeds meer globaal verbonden wereld en zonder een leidende instantie is de beweging naar empire.⁶⁶

Functie van de natiestaat

Toch blijven natiestaten in dit systeem van belang. Om dit systeem in stand te houden is er een zekere mate van orde en in stand houden van eigendomsrechten belangrijk. Het instituut dat deze zaken moet garanderen blijft de staat, maar in de verdere ontwikkeling van de wereld zullen andere instituties leidend zijn.⁶⁷

Wat wel overeind blijft is dat de staat tegen de grens oploopt van wat zij kan bereiken. Echte bevrijding door de staat is onmogelijk. Door de logica van representatie en een kleine groep die op basis van die representatie de leiding heeft, blijft het zo dat de moderne staat altijd een totalitaire kern zal hebben waaraan niet te ontsnappen valt. In het slechtste geval wordt dit zo ver doorgevoerd als in nazi-Duitsland of de USSR, waar de staat in alle aspecten van het bestaan doordringt en elke werkelijke vrijheid onmogelijk maakt (behalve misschien voor de kleine groep leiders). In het beste geval garandeert dit het soepel functioneren van internationaal kapitalisme waardoor velen uitgebuit worden of in armoede moeten leven, maar 'het nationale volk' door sociale voorzieningen tegen de ergste armoede wordt beschermd. In de context van bevrijding is er dan ook weinig te verwachten van de staat, sterker nog, de natiestaat zal zelfs afgeschaft moeten worden wil er een geslaagde revolutie plaatsvinden. Zoals Hardt en Negri zelf zeggen: "*Representation in each case means a*

⁶⁵ Hardt & Negri 2000, p. xiii.

⁶⁶ Barkawi & Laffey *Millenium* 2002, p. 110-111, 116-119.

⁶⁷ Shaw *Millenium* 2002, p. 329-330.

*further step of abstraction and control. From India to Algeria and Cuba to Vietnam, the state is the poisoned gift of national liberation".*⁶⁸

3.3 Vergelijking

De twee voorgaande visies op de staat kennen een gemeenschappelijke kern maar in de uitwerking komen ook grote verschillen naar voren. Niet in het minst omdat Hardt en Negri de geschiedenis van de twintigste eeuw als geheel kunnen overzien. De gemeenschappelijke kern impliceert dat de staat altijd de macht concentreert in de handen van een kleine groep mensen die niet de (grote verscheidenheid aan) belangen van de bevolking tot praktisch uitgangspunt neemt maar die wel de belangen van een veel kleinere klasse leidend maakt.

Voor zowel Hardt en Negri als Kropotkin kan dit niet zo maar. Er is een legitimering nodig. Allereerst is deze legitimatie veelal een religieuze. Als deze religieuze basis niet langer houdbaar blijkt te zijn, wordt representatie het kernbegrip van de legitimatie. Het gerepresenteerde is echter een constructie, voor Hardt en Negri is dit 'het volk'. Voor Kropotkin gaat het partijpolitieke belang voor op een daadwerkelijk menselijk belang en blijken politici in de praktijk krachteloos om daadwerkelijke conflicten in de samenleving op te lossen. Van een echte democratie kan dus niet gesproken worden. Hier komt nog bij dat de staat zoals Kropotkin en Hardt en Negri die kennen essentieel is voor het voortbestaan van het kapitalisme en het lot van de staat daar ook mee verbonden is. Dit alles maakt dat de staat niet een acceptabel instrument is om werkelijke bevrijding te bereiken, sterker nog, door de vorm van dit instrument is het gebruik ervan een valkuil die vermeden moet worden. Door zijn vorm is de staat een in wezen onderdrukkend instituut en hoe goed je bedoelingen ook zijn als je staatsmacht verkrijgt, uiteindelijk zal de logica van de staat tot de creatie van een nieuwe elite leiden die de rest van de bevolking zal onderdrukken. Dit betekent ook dat voor zowel Hardt en Negri als Kropotkin het bestaan van de staat volledig onwenselijk is: de staat bevat een tendens naar totalitaire controle en houdt kapitalisme in stand.

Het grote verschil in de opvattingen is dat Hardt en Negri een inperking van de staatsmacht constateren terwijl Kropotkin juist een versterking van de staat voorspelt. Interessant is hier wel dat na de dood van Kropotkin de zeggenschap van de staat ook daadwerkelijk zeer uitgebreid is. Met de opkomst van de verzorgingsstaat kwam de staat ook op gebieden waar zij eerst zeer miniem aanwezig was. Ook werden steeds meer koloniale gebieden onafhankelijke staten. Wat er echter niet gebeurde was dat de economie steeds nationaler werd. Deze werd juist steeds meer verbonden op

⁶⁸ Hardt & Negri 2000, p. 134.

internationaal vlak. Hierdoor kon ook de volgende stap van Hardt en Negri ontstaan waarin de staat zijn positie als machtigste politieke eenheid verliest en een mindere positie binnen empire verkrijgt.

Waar Kropotkin een steeds stijgende lijn van staatsmacht ziet die steeds verder het menselijk leven binnendringt, een trend die alleen gestopt kan worden door revolutie of de ineenstorting van de staat (zoals het einde van het Romeinse Rijk), zien Hardt en Negri dat staatsmacht lange tijd inderdaad steeg, maar een limiet bereikte. Na het bereiken van deze limiet nam de staatsmacht juist af ten koste van een internationaal netwerk van sociale relaties. De instanties waarin staatsmacht wel steeds verder groeide (het Derde Rijk en de USSR) bleken onhoudbare situaties op te leveren als globaal kapitalisme de context is waarin zulke landen moeten bestaan. Dat levert de limiet van staatsmacht op. Noord-Korea zou misschien gezien kunnen worden als uitzondering maar het is moeilijk daar een succesvolle natiestaat in te zien.

Omdat verzet tegen de staat vaak als hét kenmerk van het anarchisme wordt gezien is het interessant dat Hardt en Negri zich ook tegen het gebruik van de staat als progressief instrument inzetten. Hier ligt toch een grote overeenkomst met de ideeën van Kropotkin. De ideeën van Kropotkin richten zich, zoals we eerder hebben kunnen zien, ook niet tegen de staat alleen maar breder tegen uitbuiting en onderdrukking in het algemeen, net zoals de ideeën van Hardt en Negri. Wel leidt dit tot een wat andere nadruk op de plek waar verzet zich moet concentreren. Kropotkin ziet de staat als een zeer gevaarlijke vijand. Voor Hardt en Negri wordt de staat steeds minder gevaarlijk en moet verzet zich meer globaal oriënteren, maar blijft de staat een instituut dat afgeschaft zal moeten worden. Hiermee dringt zich de conclusie op dat Hardt en Negri ondanks hun ontkenningen behoorlijk anarchistisch zijn.

Hoofdstuk 4 Mensbeeld

Voor Kropotkin is een belangrijk deel van zijn anarchisme de menselijke natuur. Hij schreef: *'Mutual Aid: A factor of evolution'* over evolutie, waarbij zijn standpunt was dat wederzijdse hulp naast competitie ook een waardevolle evolutionaire strategie is. Voor Hardt en Negri is het verband tussen wat de menselijke natuur is en productie van groot belang. Deze natuur hangt volgens hen af van de manier van productie in een maatschappij en is daarom zeer belangrijk om hun blik op te richten in de zoektocht naar een betere wereld. Zowel Hardt en Negri als Kropotkin zien de menselijke natuur als een belangrijk aspect van hun analyses. Om te bepalen hoe anarchistisch Hardt en Negri zijn richten we onze blik dan ook op hun opvattingen over de menselijke natuur.

Voor mensen ziet Kropotkin wederzijdse hulp als een natuurlijk gegeven. Onderlinge competitie ziet hij juist als een perversering van deze natuurlijke samenwerking. De staat is als dwanginstrument een perversering van deze wederzijdse hulp. Ook persoonlijke verrijking ten koste van anderen is eenzelfde soort perversering. Aan de basis van zijn anarchistische project ligt dan ook een beeld van de menselijke natuur. Deze menselijke natuur zou het best tot uiting komen door te functioneren in een maatschappij die zich baseert op wederzijdse hulp en zich afkeert van onderlinge competitie. Hij ziet dit als twee tegengestelde impulsen binnen mensen waarbij die van wederzijdse hulp te verkiezen is. Er is dus een definitief mensbeeld met daarin twee tegengestelde krachten.

Is hiervan iets te herkennen bij Hardt en Negri? Zij willen af van een transcendent mensbeeld; het beeld van 'de Mens' die buiten de natuur staat. Zij zien de mens als een aap en een cyborg. Dit sluit aan bij een evolutionaire blik op de mensheid en een blik waarbij de wederzijdse relatie met technologie van de mens vooropstaat. Met de daarbij behorende ingrijpende invloed van technologische werktuigen die ook deel gaan uitmaken van wat het betekent om mens te zijn. Dit betekent wel dat verschillende tijdperken verschillende mensen/culturen voortbrengen. Gaat dit zo ver dat er geen universele uitspraken te doen zijn?

Nee, Hardt en Negri zetten zich af tegen een beeld van 'de Mens', net zoals ze zich afzetten tegen een beeld van 'het Volk' (deze afkeer van 'het Volk' is in het vorige hoofdstuk uitgebreider aan bod gekomen). Dit soort abstracte concepten representeert niet de diversiteit die in de werkelijkheid bestaat en biedt slechts een legitimatie voor enkelen om anderen te overheersen. Dit betekent niet dat er geen overeenkomsten tussen mensen zijn aan te wijzen, een gemeenschappelijkheid die zij zeer belangrijk vinden is dat er door de hele geschiedenis mensen zich vrijwel altijd tegen overheersing zullen verzetten. Dit verzet komt niet altijd tot uitdrukking door strijd maar kan ook door vluchten tot uiting komen. Of hier iets soortgelijks als wederzijdse hulp is te conceptualiseren

en Negri en Hardt dus een gelijke basis voor hun ideeën verschaft als de basis van Kropotkin, gaan we in het volgende hoofdstuk zien.

4.1 Kropotkin

Hoewel Kropotkin hier vooral als politiek denker wordt benaderd, is zijn achtergrond een wetenschappelijke en specifiek een geografische. Zijn werk heeft ook biologische raakvlakken. Zo beschreef hij veel van de fauna in Siberië, waar hij lange tijd werkte. Zijn werken hebben dan vaak ook een wetenschappelijke inslag of pretentie. Het vertrekpunt is wat hij waarneemt en aantreft in de natuur en de samenleving. Vanuit deze basis komt hij tot zijn observaties over de mens.

Wederzijdse hulp

In zijn boek *Mutual Aid: A factor of evolution* beschrijft hij dat er twee wetten zijn die de ontwikkeling van soorten drijven: 'the law of mutual struggle' en 'the law of mutual aid'. De eerste is de meeste bekende en heeft associaties met ideeën als 'survival of the fittest'. Hieraan worden vaak ideeën opgehangen over hoe het er in de menselijke maatschappij aan toegaat. Als het in het dierenrijk zo is dat de beste overleven, is het dan niet logisch dat degenen met het meeste succes in de menselijke maatschappij ook bovenaan eindigen? En is het dan niet geheel natuurlijk dat de één op een betere positie terecht komt dan de ander? Volgens Kropotkin niet.⁶⁹

Competitie is niet de enige wet die aangetroffen wordt in de natuur. Ook de wederzijdse hulp is aanwezig. Als voorbeeld noemt Kropotkin bijvoorbeeld zwermen vogels die samen naar het zuiden trekken of herten die in kuddes optrekken. Juist deze samenwerking of wederzijdse hulp zorgt ervoor dat deze soorten kunnen voortbestaan. Deze gedragingen zijn voor hen juist de drijvende kracht achter hun succes in de natuur en overstijgen een zuiver familiair verband.

Als evolutie wordt gezien als rechtvaardiging of verklaring voor hoe de maatschappij in elkaar steekt, dan kan niet voorbij gegaan worden aan deze natuurlijke impuls tot samenwerking. Het kan niet blijven bij een harteloze (non)maatschappij van allen tegen allen met alleen onderlinge strijd, het is juist de onderlinge samenwerking die ons tot succes drijft (als samenwerking iets natuurlijks is, is er ook niet iets als een sociaal contract nodig om een vorm van maatschappij te laten bestaan of te legitimeren). Dit blijft hangen in een soort natuurlijke duiding van de mens, in de natuur gaat het zo dus bij de mens gaat het ook zo. Hiermee is echter nog niets gezegd over hoe het er daadwerkelijk aan toegaat.⁷⁰

⁶⁹ Cleaver *Anarchist Studies* 1993, p. 6-7.

⁷⁰ Kropotkin 1972, p. 2-6.

Kropotkin kijkt dan ook naar de gedragingen van de mens in zijn tijd en in de geschiedenis. Tendensen die hij waarneemt zijn vaak een begin waarin wederzijdse hulp daadwerkelijk centraal staat. Kleine dorpsgemeenschappen die er gezamenlijk uitkomen. Waarbij specifieke functies als priester weleens door een bepaald individu worden uitgeoefend maar niet door bijvoorbeeld een familie die dit generatie na generatie doet. Mensen kunnen wel een positie met autoriteit hebben maar dit is dan gebaseerd op hun kennis of kunde en niet op hun geïnstitutionaliseerde positie in de maatschappij. Dit is ook wat je zou verwachten van mensen als de drijvende factor achter hun evolutie er een van sociale samenwerking is. Alleen door samen te werken is er te overleven. Een samenleving is dan ook een natuurlijk gegeven.⁷¹

Pervertering van de wederzijdse hulp

Opgelegde autoriteit is een pervertering van deze natuurlijke samenleving. Wederzijdse strijd komt hier toch binnengeslopen in de menselijke maatschappij. Een plek waar dit mechanisme onnodig en misplaatst is. Het is onnodig om dwingende instituten als de staat en kapitalisme in te zetten om een bestaan als mens te realiseren. Sterker nog, het is zelfs onnatuurlijk.

Deze onnatuurlijkheid komt naar buiten door het feit dat mensen gevormd moeten worden om hun positie te accepteren binnen deze dwingende instituten. Voor Kropotkin staat voorop dat de meeste mensen behoorlijk slim en creatief zijn, als dingen gemakkelijk worden uitgelegd kan iedereen ze begrijpen. Veel mensen wordt echter juist educatie onthouden of zulke dingen aangeleerd die in tegenspraak zijn met deze werkelijkheid. Iedereen is geschikt voor een vrij leven, gevuld met wederzijdse hulp, maar men wordt hierin tegengehouden omdat er gewerkt moet worden voor de machten die daarmee in veel grotere weelde leven dan de rest. Hierin zijn dwingende instituten tegennatuurlijk. Door mensen in bepaalde posities te dwingen worden zij klein en dom gehouden en gemaakt, waardoor zij niet in de meer natuurlijke staat van wederzijdse hulp kunnen leven en opbloeien.⁷²

Dit is ook niet heel verrassend als we bedenken wat een mens zonder andere mensen is. Zonder andere mensen leert een kind niet spreken, als deze stap in de ontwikkeling wordt overgeslagen loopt ook verdere intellectuele ontwikkeling minder goed. De mens is een sociaal wezen en als een sociale dimensie ontbreekt, kan een mens niet tot volledige ontwikkeling komen. Het weerhouden van intellectuele ontwikkeling is dan ook iemand beperken in zijn of haar menselijkheid.

⁷¹ Kropotkin 1908, p. 13-17.

⁷² Marshall 2010, p. 322-323.

Ondanks tegenwerking blijven mensen in het algemeen verrassend creatief en intelligent. Kropotkin blijft keer op keer onder de indruk van het lerend vermogen van iedereen die hij tegenkomt en de logische gevolgtrekkingen die zij kunnen maken. Juist in de lagere klassen die hij ontmoet. Het heersende idee in die tijd is dat lagere klassen onontwikkeld zijn en eigenlijk niet beter kunnen worden dan zij zijn. Kropotkin staat hier met veel optimisme juist lijnrecht tegenover. Het probleem is niet dat zij niet beter kunnen. Het probleem is dat hen niet beter gegund wordt. Echter educatie wordt hen misgund en als het al wordt gegeven is dit vaak op een dwingende en onbegrijpelijke manier.⁷³

Natuurlijke staat van de mens

Als vrijwel alles wat mensen voortbrengen afhankelijk is van wederzijdse hulp en deze sociale context door iedereen samen wordt gemaakt (inclusief voorgaande generaties), dan is een individuele claim op een zaak of idee een illusie. Alleen omdat mensen samenwerken en een maatschappij vormen is het mogelijk dat er vooruitgang geboekt wordt of meer wordt geproduceerd. Niet alleen ideeën zijn afhankelijk van de achterliggende wederzijdse hulp, ook productie wordt gezamenlijk georganiseerd en uitgevoerd. Een mens alleen, zonder hulpmiddelen, zonder educatie, kan vrijwel niets zelf voortbrengen. Verzet tegen toe-eigening van enkelen, van macht, ideeën of zaken is dan ook een logisch gevolg. Iets dat we volgens Kropotkin ook regelmatig in de geschiedenis tegenkomen. Machthebbers sluiten een groep uit, die komt in opstand. De nieuwe machthebbers consolideren hun positie, een nieuw onderklasse komt op. Die onderklasse komt weer in opstand.⁷⁴

Kropotkins idee is dan ook dat wij naar een samenleving moeten streven waarin ieders behoeften in zo groot mogelijke mate bevredigd kunnen worden, mensen slechts noodzakelijk werk zo aangenaam mogelijk doen en iedereen tot volle ontwikkeling kan komen. Hierbij staan niet alleen de basisbehoeften centraal. Ook de behoefte aan luxe ziet hij als belangrijk, juist luxe kan het leven aangenaam maken. In behoeftes ziet hij een grote diversiteit. Dat de mens een sociaal wezen is betekent niet dat niet iedereen een uniek individu met eigen behoeften is. Dit betekent wel dat mensen ook sociale behoeften hebben, zoals vriendschap, liefde en verwantschap.⁷⁵

In zijn mensbeeld ligt dan ook de basis van Kropotkins anarcho-communisme. De mens is een sociaal wezen en uit dit sociale karakter komen vrijwel alle menselijke prestaties voort. Het willen overheersen van mensen doorbreekt deze sociale relatie, het toe-eigenen van zaken of ideeën

⁷³ Kropotkin 1899, p. 8-10.

⁷⁴ Kropotkin 1913, p. 12-16.

⁷⁵ Kropotkin 1972, p.94-96.

miskent deze sociale werkelijkheid ook volledig. Het najagen van individueel gewin ten koste van anderen is dan ook een onmenselijke praktijk.

Deze conclusie lijkt veel raakvlakken te hebben met het standpunt van Hardt en Negri, de afkeer van privé-eigendom en een voorkeur voor een gedeelde eigendom van alles op basis van het feit dat het een gezamenlijke productie betreft. Maar ligt hier ook eenzelfde mensbeeld aan ten grondslag?

4.2 Hardt en Negri

Voor Hardt en Negri is de mens niet een verschijnsel dat buiten de natuur staat. Er zijn geen duidelijke grenzen die de mens kunnen onderscheiden van de dieren. Dit roept de vraag op of de mens puur als een dier beschouwd kan worden. Dit zou betekenen dat er aan de hand van observaties een objectieve menselijke natuur kan worden vastgesteld net zoals dat bij bijvoorbeeld katten zou kunnen. Door de grote verscheidenheid aan menselijk gedrag lijkt dit een onmogelijke opgave. Als de mens puur een dier is, is er wel een verschil met andere dieren. Er zijn echter ook geen duidelijke of vaststaande grenzen die de mens kunnen scheiden van machines. Ook verschillen tussen mensen op grond van geslacht of ras zijn sociale constructies en staan daarmee niet eeuwig vast. Er is dus nogal wat ruimte om invulling te geven aan het mens-zijn. Hoewel Hardt en Negri spreken over een '*non-place*'. Mijn idee is dat zij hier spreken over dat de ruimte waarnaar de mens kan worden uitgebreid nog niet bestaat, nog moet worden uitgevonden. Daarmee kun je van tevoren ook niet spreken over een 'ruimte' waarnaartoe je kunt uitbreiden. Het construct 'de mens' is dus een flexibel iets. Onder invloed van omgevingsfactoren zoals cultuur en technologie kan het veranderen wat het betekent om mens te zijn. Nieuwe mensbeelden ontstaan dus onverwacht en onvoorspelbaar.⁷⁶

Constructie van de menselijke natuur

Dat er geen duidelijke grens tussen mens en machine bestaat is een gevolg van het gebruik van instrumenten door de mens. Een voorbeeld is sociale media. Onder invloed van deze technologie verandert wat een sociale relatie is. Aangezien de mens een sociaal wezen is, verandert hiermee ook de mens; de mens raakt op een nieuwe manier vervlochten met technologie. Veel sociale contacten en menselijke relaties bestaan alleen dankzij een technologie. Door de geschiedenis heen heeft technologische ontwikkeling op allerlei manieren een grote invloed op de menselijke maatschappij. Medische technologie laat ons steeds langer leven. Technologie dringt ook ons lichaam binnen, bijvoorbeeld als kunstheup. Zelfs ons dieet wordt beïnvloed door technologie, steeds betere gewassen worden gecreëerd en steeds beter wordt bekend wat een gezond dieet is. Door deze

⁷⁶ Hardt & Negri 2000, p. 215-216.

innige verbondenheid van de mens met technologie is de mens ook als cyborg te zien en verdwijnt een duidelijke scheidslijn tussen mens en techniek.

De mens staat niet los van de natuur. Ook al is deze natuur niet vast te pinnen op één enkel beeld. Dat er niet één enkele menselijke essentie is, is zeer belangrijk voor Hardt en Negri. Zij willen af van het humanistische mensbeeld. Bij het humanistische mensbeeld is 'de Mens' (met hoofdletter) in plaats van God komen te staan. Er is een (ideaal)beeld van de mens gecreëerd dat losstaat van de mensen die bestaan in het dagelijkse leven. Dit is het abstracte mensbeeld waar zij zich tegen afzetten: de Mens die zich boven en buiten het dagelijkse leven bevindt, dat bedacht is en als leidraad kan of moet dienen om mens te zijn of de mensheid te begrijpen. Iets als een platonisch idee van 'de Mens' wijzen zij af.

Hiertegenover stellen zij een mensbeeld dat zich grondt in hoe mensen zich daadwerkelijk gedragen en welke gemeenschappelijkheden daarin te vinden zijn. Hierin zou je Kropotkins gedachtegang kunnen herkennen; in eerste instantie de mens beschouwen als natuurlijk wezen dat middenin de natuur staat, maar een zekere terughoudendheid om daar direct conclusies uit te willen trekken. Ook een erkenning van het feit dat mensen zeer verschillende opvattingen kunnen hebben die plaats- en tijdgebonden zijn, maar dat er wel een menselijke kern aangewezen kan worden en dat deze kern op het sociale vlak ligt. Dus moet er een extra stap genomen worden. Deze extra stap is het kijken wat mensen daadwerkelijk in de geschiedenis gedaan hebben. Hardt en Negri leggen wel een groter accent op de veelvormigheid die de mensheid kan aannemen en de directe relatie van gereedschapsgebruik op het zijn van een mens. Hoewel ook deze aspecten bij Kropotkin aan bod komen.⁷⁷

Verzet als historische constante

Als deze extra stap gemaakt wordt en daadwerkelijk menselijk gedrag bekeken wordt, komen Hardt en Negri ook tot de conclusie dat in afwezigheid van onderdrukkende instituties de mens zich als sociaal, samenwerkend en creatief subject manifesteert. Het zijn dus maatschappelijke structuren die de onderliggende sociale natuur van de mens kunnen vervormen. Het onvrij zijn is wat de menselijke natuur ervan weerhoudt om tot uitdrukking te komen. Dit is een opvallende overeenkomst met Kropotkin die ook bepaalde onderdrukkende maatschappelijke structuren ziet die juist de sociale menselijke natuur perverteren.

Hier lijkt een tegenstrijdigheid te liggen. Aan de ene kant de mens als geconstrueerd zien waarmee de menselijke natuur eigenlijk niet vast te pinnen valt en slechts ontstaat naar aanleiding van sociale

⁷⁷ Hardt & Negri 2000, p. 91-92.

factoren. Terwijl aan de andere kant het idee wordt geopperd dat in afwezigheid van dwingende instituties de mens van nature naar samenwerking is geneigd. Hardt en Negri willen juist afscheid nemen van het humanisme dat de mens als een te vervolmaken wezen voorstelt met vastliggende kwaliteiten die benadrukt worden. Hier tegenin leggen zij een grote nadruk op het geconstrueerde karakter van de menselijke natuur.

Toch is ook een andere blik op Hardt en Negri mogelijk. Hoe komt het namelijk dat we in de positie zijn gekomen dat immateriële productie zo een centrale rol in de organisatie van de maatschappij heeft kunnen verkrijgen? Verzet. Verzet is bij Hardt en Negri een historische constante, steeds weer proberen mensen te ontsnappen aan onderdrukking en onderdrukking moet in reactie op dat verzet steeds nieuwe vormen aannemen. Van feodalisme naar kapitalisme, binnen kapitalisme van materiële naar immateriële productie. Deze veranderingen leveren ook steeds nieuwe mensen op, niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk. Mensen 500 jaar geleden waren heel anders dan mensen nu. Hiermee lijkt er toch een niet-geconstrueerde constante in de menselijke natuur aanwezig te zijn, er is altijd een streven naar een socialere en vrijere wereld.⁷⁸

Er is dus verandering mogelijk maar het verzet tegen overheersing is constant. Dit neemt andere vormen aan afhankelijk van het tijdperk (protestantisme versus het katholicisme tegenover communisme versus het kapitalisme), maar er blijft verzet bestaan. De basis hiervan is bij Hardt en Negri (net als bij Kropotkin) het perverteren van de natuurlijke sociale impuls van de mensheid. In afwezigheid van dwang is de mens ertoe geneigd om samen te werken en creatief te zijn. Als dit wordt geperverteerd is verzet de logische reactie. Door de organisatie van de maatschappij kan deze natuur onderdrukt worden maar uiteindelijk roept dit altijd verzet op. Waarbij ook het ontvluchten van een onderdrukt bestaan naar een minder onderdrukt bestaan als vorm van verzet wordt gezien. Ondanks dat het concept van een eeuwige menselijke natuur niet erkend wordt en er een afkeer is van 'de Mens', is er in grote lijnen wel iets te zeggen over hoe mensen zich ontwikkelen in afwezigheid van dwingende instituten en hieruit is hoop voor een betere wereld te putten.⁷⁹

4.3 Vergelijking

Opvallende overeenkomsten zijn er te vinden op het gebied van de menselijke natuur, een natuur die naar samenwerking en gelijkheid neigt en een onderdrukking van deze natuur door autoritaire maatschappelijke instituten. Zowel Hardt en Negri als Kropotkin hebben dan ook een grote afkeer van ideeën die exclusief de onderlinge strijd tussen mensen belichten, waarmee het vredig samenleven van mensen wordt gezien als een probleem. Als oplossing wordt vaak een sterke staat

⁷⁸ Rustin *New Political Economy* 2002, p. 460-461, 13 en Kalyvas *Constellations* 2003, p. 272-274.

⁷⁹ Hardt & Negri 2000, p. 75-78.

geopperd. Voor Hardt, Negri en Kropotkin is het vredig samenleven van mensen juist een natuurlijke staat die verstoord wordt door dwingende instituten. Dit opent ook een nieuwe ruimte voor politieke ideeën. Als de mens van nature de rest van de mensheid niet automatisch als competitie ziet maar eerder als een gelijke om mee samen te werken, is er geen instantie nodig om sociale vrede af te dwingen. Sterker nog, dwingende instanties verhinderen juist dat mensen als gelijken samen kunnen werken. Verzet tegen instituties als kapitalisme, de staat en empire is ook een roep om een beter alternatief. Een mensbeeld zoals dat hier geschetst wordt, ondersteunt de mogelijkheid (en deels de wenselijkheid) van zo een alternatief.

Een andere overeenkomst is dat er wel een zekere menselijke natuur is die neigt naar samenwerking en gelijkheid, maar die menselijke natuur is zo flexibel dat deze andere vormen kan aannemen. Voor Kropotkin stompt eentonige arbeid de geest af zodat er eigenlijk alleen nog een robot overblijft die niets anders is dan machine. Voor Hardt en Negri is het haast onmogelijk om nog onderscheid te maken tussen mens en machine. De manier waarop deze samensmelting plaatsvindt, is afhankelijk van hoe de productie is georganiseerd. In onze huidige samenleving zal deze samensmelting dus zo plaatsvinden dat deze meer winst zal opleveren. De vorm van arbeid bepaalt de vorm van de mens. Er zijn dus omgevingsfactoren die de mens vormen en veranderen. Dit geldt niet alleen voor technologie maar ook voor de maatschappij. Iets als onderdanigheid of het gedachteloos opvolgen van bevelen is iets dat gecreëerd en afgedwongen moet worden in de mens, een pervertering van zijn of haar sociale natuur.

Verzet is dan ook iets dat in de hele geschiedenis plaatsvindt, omdat deze menselijke natuur telkens vervormd wordt en er altijd mensen zullen zijn die zich hier niet bij neer kunnen of willen leggen. Het feit dat de mens uit zichzelf over een enorme creativiteit en sociale kracht beschikt is voor zowel Hardt en Negri als Kropotkin een grote factor in de mogelijkheid voor een andere, communistische, wereld. Hoewel het bezitten en kunnen inzetten van deze macht voor Hardt en Negri iets nieuws is dat gepaard ging met de opkomst van immateriële arbeid. In het volgende hoofdstuk zullen we zien hoe hier invulling aan gegeven wordt. Hoe er van deze natuurlijke aanleg voor een wereld vol gelijkheid en samenwerking daadwerkelijk aan de verwezenlijking begonnen kan worden. Daarbij zullen we zien of Hardt en Negri en Kropotkin juist hier grote verschillen zullen laten zien.

Om conclusies over het anarchistische gehalte van Hardt en Negri te bepalen is het verstandig weer het citaat van Hardt en Negri uit de inleiding als leidraad te nemen: *“We would be anarchists if we were not to speak (as did Thrasymachus and Callicles, Plato’s immortal interlocutors) from the standpoint of a materiality constituted in the networks of productive cooperation, in other words,*

*from the perspective of a humanity that is constructed productively, that is constituted through the “common name” of freedom”.*⁸⁰

We weten nu dat Kropotkin ook spreekt over een menselijkheid die gevormd wordt door productie (op zowel materieel als immaterieel niveau) en dat dit een menselijkheid is die in staat is tot zelfbestuur op basis van het zelf ter hand nemen van de constructie en dat hieraan geen menselijke natuur in de weg staat. Dat deze menselijkheid over het algemeen ook naar vrijheid zal streven en dat dit streven naar vrijheid deel is van de menselijke natuur en zich vooral uit in het invulling geven aan wederzijdse hulp. Dit lijkt zeer sterk op wat Hardt en Negri schetsen. Een groot verschil is echter dat Hardt en Negri beweren dat dit een recent ontstane situatie is. Slechts door de omslag naar immateriële arbeid en globale verbondenheid is zelfbestuur echt mogelijk. Hier zouden zij dus kunnen zeggen: ‘zie, Kropotkin heeft inderdaad een niet-materiële analyse. Slechts nu is zelfbestuur mogelijk, in zijn tijd was dit onmogelijk’. Dit gaat echter voorbij aan de analyse die Kropotkin maakt van productie in zijn tijd, waarin industriële fabrieksarbeid wel (vaak) gepresenteerd werd als het voorbeeld van wat arbeid is, maar dit eigenlijk niet geheel was. Arbeid was toen ook veel meer en als het niet al immaterieel was, bezaten de arbeiders in ieder geval al aanzienlijke immateriële vermogens. Overeenkomsten en verschillen op het gebied van productie zullen in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

Als er dus een geschil is dan gaat het om de duiding van wat voor productie plaatsvond in de wereld aan het eind van de twintigste eeuw. Toch blijft mijn stelling dat wat Hardt en Negri over de menselijke natuur schrijven in zeer grote mate overeenkomt met wat Kropotkin daarover schrijft en dat weer de conclusie getrokken moet worden dat Hardt en Negri anarchistischer zijn dan zij zich voordoen. Belangrijke overeenkomst blijft dat er een groot vertrouwen in de mensheid is en negatieve mensbeelden die alleen eigenbelang centraal stellen worden afgewezen; dat (anarchistisch) communisme niet onmogelijk is omdat de mens er niet geschikt voor zou zijn.

⁸⁰ Hardt & Negri 2000, p. 350.

Hoofdstuk 5 Productie

Omdat voor Hardt en Negri hét onderscheid tussen hen en anarchisten is dat zij een materiële basis voor hun analyse gebruiken en dat aan het eind van het laatste hoofdstuk de vraag naar verschillende visies op productie al naar voren kwam, zal productie het onderwerp van dit hoofdstuk zijn. Als hier grote verschillen te vinden zijn zal het minder aannemelijk zijn dat Hardt en Negri een kern met het anarchisme delen.

Produceren is iets wat je haast automatisch doet als mens. Je brengt altijd wel iets voort. Of het nu CO₂ uit je adem is of een geluid; de mens is een producerend wezen. Interessant wordt dit in een sociale context, wat wordt gewaardeerd en gestimuleerd om te produceren en wie bepaalt dat? Oftewel, waar ligt het zwaartepunt van de productie en hoe komt dat?

Voor al Hardt en Negri, die als vertrekpunt de materiële basis van de maatschappij nemen, zien productie als het zwaartepunt van hun analyse. De veranderingen op het niveau van de productie zorgen voor de veranderingen in de maatschappij die de noodzaak voor de nieuwe analyse in de *Empire*-trilogie creëert.

Kropotkin ziet productie ook als zeer belangrijk, vooral het sociale en collectieve aspect daarvan. Deze aspecten zorgen ervoor dat productie een mogelijkheid schept voor een sociale en collectieve maatschappij, de massa produceert al onder leiding van de kapitalisten met als doel het maken van winst. Kropotkin denkt dat deze productie ook onder zelfbeheer kan plaatsvinden en gericht kan worden op eigen behoeftes in plaats van winst. Dit is interessant want Hardt en Negri zien de omslag naar immateriële arbeid juist als hetgeen dat de mogelijkheid tot zelfbeheer gericht op behoeftes in plaats van winst creëert.

Bij de antwoorden op deze vragen zullen we zien in hoeverre Kropotkin en Hardt en Negri op een lijn zitten. Daardoor komen we een stapje dichterbij het antwoord op de vraag in hoeverre Hardt en Negri als anarchisten gezien kunnen worden.

5.1 Kropotkin

Nu zullen we kijken of Kropotkin ook de vormen van productie ziet als vormend voor de maatschappij of dat hij dit helemaal anders ziet. Hierdoor hebben we een hint waarmee we het anarchistische gehalte van Hardt en Negri kunnen bepalen.

Historische ontwikkeling

Kropotkin ziet een grote omwenteling van de productieprocessen in zijn tijd. Hij groeit op in een feodaal Rusland met lijfeigenen maar woont ook in Engeland, dat verregaand geïndustrialiseerd is. Ook hij constateert een verandering in productiewijzen. Hij ziet niet een omslag van materiële naar immateriële arbeid maar wel een verandering van landarbeiders en handwerklui naar een industriële productie.⁸¹

Creativiteit en intellectuele vermogens

Deze omslag is voor hem gebaseerd op de intellectuele vermogens van de gewone mensen. Het is de creativiteit van 'normale mensen' die deze beweging mogelijk maakt. Een voorbeeld is bijvoorbeeld het ontwikkelen van methodes om het werk sneller uit te voeren. Deze worden bedacht door werknemers zelf om hun werk makkelijker te maken. In eerste instantie verspreidt het zich dan ook alleen onder werknemers die zo minder hard hoeven te werken. Maar dit zal ook zijn weerslag vinden op de productiewijze, in dezelfde werkuren zal nu meer productie geëist worden omdat meer mogelijk is. De productie wordt wel hoger maar van arbeidsbesparing is geen sprake meer.

Dit werkt ook de andere kant op; uitvindingen worden gedaan veelal door normale mensen die dan door anderen op massale schaal geproduceerd worden. Op deze manier is het dus de creativiteit van de mensheid die de productie bepaalt.⁸²

Maar de productie bepaalt ook de mensen zelf. Kropotkin is erg enthousiast over educatie en wetenschap. Alle mensen kunnen volgens hem op zijn minst de beginselen van wiskunde, natuurkunde, scheikunde en dergelijke begrijpen als hier maar de nodige aandacht aan wordt besteed en ze de mogelijkheid krijgen dit te leren. Door de juiste leraren te zien of beschikking te hebben over een laboratorium kan vrijwel iedereen deze dingen leren. En hier ook enthousiast over zijn.

Het creatieve en intellectuele vermogen van de mensheid bepaalt dus de manier van productie, misschien niet heel verrassend; veelal moet iets eerst bedacht en gepland worden voordat het kan worden uitgevoerd. Kropotkin ziet deze creatieve kracht als potentieel aanwezig in vrijwel iedereen.⁸³

Aan de andere kant echter zegt hij dat deze intellectuele en creatieve kracht naast gestimuleerd ook onderdrukt kan worden. Zoals hij het zelf stelt: iemand die iedere dag precies hetzelfde doet met een machine wordt zelf een machine. Iemand die op haast machinale wijze keer op keer hetzelfde moet

⁸¹ Kropotkin 1901, p. 9-11.

⁸² Kropotkin 1901, p. 6-9 en Kropotkin 1913, p. 85-94.

⁸³ Kropotkin 1899, p. 74-75.

doen wordt niet gestimuleerd in haar intellectuele en creatieve vermogens, sterker nog deze atrofiëren. Dat deze vermogens niet gestimuleerd worden komt omdat dit onnodig is voor de productie zoals die in zijn tijd is ingericht. Hoewel het wel zo is dat hij denkt dat als de arbeiders beter opgeleid waren de productie hoger zou liggen.⁸⁴

Voor Kropotkin is het dus zo dat de manier van productie afhankelijk is van en gebaseerd is op de creatieve en intellectuele kracht van de mensheid. De vorm die dit aan kan nemen in industriële productie echter zal deze krachten juist verminderen bij degene van wie niet hun intellectuele of creatieve maar juist fysieke kracht geëist wordt. Maar uiteindelijk zijn het dus de immateriële vermogens van de mens die voorop staan.

Niet alleen de creatieve en intellectuele kracht en behoeften van mensen benadrukt hij hier maar ook de sociale dimensie. Zonder een uitwisseling van ideeën en producten is het onmogelijk om tot boven een bepaalde grens tot ontwikkeling te komen. Denk alleen al aan hoeveel invloed scholing heeft. Individueel zou het onmogelijk zijn een geschreven taal te ontwikkelen. In dat licht is de productie van kennis en ideeën een door en door sociaal proces. Kropotkin ziet het ook zeker op deze manier. Voor hem zal dit tot de conclusie leiden dat nieuwe ideeën een product van de hele samenleving zijn en het nogal vreemd is deze individueel toe te eigenen. Niet in de zin van erkenning maar in de zin van gebruiksrechten.⁸⁵

Naast dat de manier van produceren sociale en creatieve vermogens vormt is veel productie onmogelijk zonder samenwerking. Waar vroeger een gezin of een stam nog alles kon produceren wat zij nodig hadden is dat al snel onmogelijk als een complexere manier van productie ontstaat. In de tijd van Kropotkin is er al een globale (en deels industriële) economie ontstaan. Deze vorm van productie dwingt dus een bepaalde vorm aan de maatschappij op, het is niet mogelijk jezelf alleen met je eigen gezin terug te trekken. Als arbeider zul je met anderen moeten samenleven en vooral samenwerken.

Dit leidt ertoe dat een individuele bijdrage uit het geheel niet meer af te scheiden is. Bijvoorbeeld bij het bouwen van een huis kan het zijn dat een arbeider X stenen heeft gelegd, maar dit krijgt alleen betekenis in een bredere context waarin zijn collega's de fundering hebben gelegd en de kozijnen hebben gemaakt, om nog maar te zwijgen over degenen die de gereedschappen van de bouwvakkers hebben gemaakt. Productie is voor Kropotkin dan ook een door en door collectief proces en als we een betere en socialere wereld willen creëren en ons in al onze behoeftes willen voorzien, zullen we dat dan ook collectief moeten doen. Omdat deze taken nu al gedaan worden, alleen nu onder leiding

⁸⁴ Kropotkin 1913, p. 81 en Kropotkin 1901, p.17.

⁸⁵ Kropotkin 1913, p. 82-86.

van anderen, is het ook mogelijk dit in zelfbestuur te doen. De massale en collectieve vorm van productie biedt ook de mogelijkheid om de wereld collectief te besturen.⁸⁶

Verdere invloed van de manier van productie

Kropotkin verwacht dat productie zich steeds verder nationaal zal centraliseren. Het feit dat bijvoorbeeld Engeland goedkoop stoffen uit India kan importeren, waardoor deze voor veel meer mensen beschikbaar worden, ziet hij niet als een sterk punt van productie maar juist als een zwak punt. Hij denkt dat door de veranderende productiewijzen landen steeds meer zelfvoorzienend zullen worden en internationale handen en dus globale productie zullen afnemen. Dingen zullen niet vervoerd moeten worden omdat ze eigenlijk overal geproduceerd kunnen worden. We zullen zien dat Hardt en Negri juist een omgekeerde beweging zien, een steeds verder gedecentraliseerde en geglobaliseerde productie.

De verwachting van Kropotkin is gebaseerd op de explosief stijgende productie onder invloed van de industrialisatie. Hij leeft dan ook in de tijd dat agrarische opbrengsten onder invloed van wetenschappelijke experimenten enorm stijgen en de resultaten van die experimenten zich ook snel verspreiden. Niet alleen onder grote landeigenaren maar ook onder degene die min of meer omschreven zouden kunnen worden als volkstuintjeshouders. Mensen kunnen dus onafhankelijk veel meer in hun eigen onderhoud voorzien.

Deze centralisatie kan plaatsvinden omdat kapitalisme en kennis in zekere zin grenzeloos zijn; ze zijn niet gebonden aan bepaalde landen. Daarom kunnen kapitalisme en kennis wereldwijd verspreid worden. Voor Kropotkin zal dit dus tot meer nationale zelfvoorzienendheid leiden. Maar een gevolg is ook dat mensen wereldwijd de vaardigheden en kennis in handen krijgen om zelf de volledige controle over het leven te hebben.⁸⁷

5.2 Hardt en Negri

Voor Hardt en Negri zijn de productieverhoudingen zoals die nu zijn belangrijk. Dit omdat hun standpunt gebaseerd is op de materialiteit; vanuit de productieverhoudingen. Hierin speelt de sociale context ook een rol. Hierbij zullen we zien dat vooral de immateriële productie (op basis van creativiteit, sociale omgang en emoties) voorop zal staan.

Historische ontwikkeling

⁸⁶ Kropotkin 1913, p. 31-35.

⁸⁷ Kropotkin 1901, p. 3-17.

Voor Hardt en Negri is er een historische ontwikkeling van de productieverhoudingen die leidt tot de wereld zoals wij die nu kennen. De drijvende kracht achter deze veranderingen is niet zozeer de economie of een bewust vormingsproces. Nee, de drijvende kracht is het dagelijks verzet tegen de bestaande productieverhoudingen. Hun verhaal gaat vooral over deze ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog.

De huidige productieverhoudingen zijn kapitalistisch. Het kapitalisme bestaat al langere tijd, gedurende die tijd vinden grote veranderingen plaats. De wereld is nu heel anders dan honderd jaar geleden. Productieverhoudingen kunnen dus veranderen zonder dat het kapitalisme ten onder gaat. Dit kan omdat de kapitalistische logica slechts één doel heeft: winst. Inhoudelijk maakt de organisatie dus niet uit zolang de vorm maar tot winst leidt.

De stelling van Hardt en Negri is dat vroeger hét voorbeeld van de productieverhoudingen de fabriek is. Hierbij komt naar voren dat arbeid plaatsvindt op een geografische plek, voor beperkte tijd, waarbij ieder zijn beperkte rol heeft en er een strakke hiërarchische organisatie op de werkplek heerst.

Discipline

Voor Hardt en Negri vindt deze organisatie van de productie zijn spiegelbeeld in de rest van de maatschappij. Bijvoorbeeld in scholen, gevangenissen en gestichten. Ook deze instituten zijn plaats- en tijdgebonden.

Disciplineren vindt in de maatschappij dan ook op een plek en tijd plaats. Ga je ergens anders naartoe dan heerst er een ander regime. Wel met dezelfde basis maar ook met kleine verschillen. Misschien werk je op de ene plek van 9 tot 5 en op de ander van 8 tot 4.

Deze strakke organisatie is voor veel mensen onbevredigend en vervult slechts in beperkte mate de behoeften van mensen. De materiële productie is hoog en veel mensen hebben geld om te consumeren maar een strak, uniform en gereguleerd bestaan laat veel immateriële behoeften links liggen.

Binnen deze disciplinaire maatschappij is een bepaald soort verzet mogelijk dat niet de gehele bestaande orde in gevaar brengt. Dit is verzet dat dezelfde indeling volgt. Bijvoorbeeld, op school protesteer je voor een ander curriculum of in de fabriek voor een hoger loon. Dit soort verzet heeft zijn eigen geïnstitutionaliseerde instituten, bijvoorbeeld de vakbond en de studentenraad. Dit heeft zijn eigen maatschappelijke gevolgen: hogere lonen, pensioenen, werkloosheidsuitkeringen en

soortgelijke veranderingen. Deze eisen ontstaan per plaats. Dit kan uiteindelijk leiden tot een klassieke welvaartsstaat.

Verzet

Er is echter ook verzet dat buiten de grenzen van de disciplinaire maatschappij treedt, daarbij wordt de discipline zelf ter discussie gesteld. Zelfs al worden alle plaatsgebonden eisen tot op grote hoogte ingewilligd. De sterke grens tussen verschillende domeinen van het leven wordt ontkend. Is huishoudelijke arbeid niet ook arbeid? Acht uur in de fabriek werken is geestelijk niet bevredigend. De opkomst van counter-culture in de jaren zestig geeft onder andere vorm aan deze verandering.

Gevraagd wordt niet alleen meer om meer loon, een ander curriculum, betere huishoudelijke apparaten; nee, het hele leven moet anders. Mensen moeten zichzelf kunnen vervolmaken, als geheel. Een identiteit per persoon in plaats van een identiteit per plek. Deze eis komt het sterkst naar voren op plekken waar juist alle plaatsgebonden eisen in grote mate zijn ingewilligd; als de welvaartsstaat tot op grote hoogte is ontwikkeld. Denk bijvoorbeeld aan mei '68 in Parijs.

De weigering van velen om in te passen aan de bestaande structuren leidt er dus toe dat de productieprocessen veranderd moeten worden. Als niemand meedoet, kan kapitalisme niet blijven bestaan. Er zijn dan niet genoeg producenten noch consumenten.

Van materiële naar immateriële arbeid

Wat dit betekent is dat er een omslag plaatsvindt van materiële naar immateriële arbeid. Materiële arbeid is te zien als wat de traditionele fabrieksarbeider doet. Immateriële arbeid kan onderverdeeld worden in drie types. Ten eerste, de 'ouderwetse' productieve arbeid bestaat nog steeds alleen is deze aangepast aan de nieuwe, immateriële, wijze van produceren. Sociale interactie en coöperatie worden steeds belangrijker. Zelfs productiearbeid wordt gezien als een dienst. Oude arbeid die je dus als materiële arbeid zou zien neemt immateriële vormen aan. Het is niet meer alleen steeds hetzelfde schroefje aandraaien achter de lopende band, communicatie en een sociaal aspect komen bij dit werk ook naar voren. Werken in teams wordt steeds belangrijker en er worden op sociaal gebied eisen gesteld.

Op een iets andere manier komt dezelfde verandering ook naar voren. Dit is een verandering die het best geïllustreerd wordt door een verandering in de auto-industrie. De verandering van een Fordistische naar een Toyotaïstische manier van produceren. De loopband van Ford liep altijd en wat hij wilde produceren werd geproduceerd en verkocht. Er stonden voorraden klaar die verkocht konden worden. Bij Toyota is de achterliggende gedachte veel meer direct op de behoefte inspringen

in plaats van het aanbod bepalen door de productie. Hier is dus communicatie tussen producent en consument essentieel en komen deze samen. Ook een flexibel, veranderlijk en snel productieproces is hierbij essentieel in tegenstelling tot het vastliggende proces van Ford. Ook hier staat dus de communicatie voorop; zonder goede professionele organisatie is deze manier van produceren onmogelijk.⁸⁸

Een tweede type immateriële arbeid is analytisch en symbolisch werk. Dit kan zowel creatief als routine zijn. Kenmerkend hier is de manipulatie van symbolen. Hier is vooral te denken aan werken met computers. Het invoeren van data, het typen van stukken of het inkopen van aandelen. Vooral belangrijk is dat er op een symbolisch, niet op een mechanisch niveau wordt gewerkt.⁸⁹

Het derde type, affectieve arbeid, is gericht op het creëren van *“a feeling of ease, well-being, satisfaction, excitement, or passion”*⁹⁰ Voorbeelden zijn de zorg en andere zaken waarbij directe persoonlijke aanwezigheid nodig is, maar ook de filmindustrie valt hieronder. Een goed begin van de conceptualisatie hiervan is wat traditioneel werd gezien als onbetaald werk voor vrouwen. Zoals het huishouden. Dit soort werk is nu een van de steunpilaren van het kapitalisme, en dus wordt schoonmaken steeds vaker een baan, terwijl het vroeger meer als iets vanzelfsprekends naast werk werd gezien. Hoewel de activiteit altijd al werd verricht, is het nu als arbeid ingebed in het kapitalisme⁹¹

Immateriële vermogens als basis van de productie

Omdat al deze vormen van immateriële arbeid in meer of mindere mate arbeid intellectualiseren wordt kennis steeds belangrijker. Vooral omdat veel werk nu met computers wordt gedaan, vooral in het geval van symbolische arbeid. De computer is een universeel toepasbaar gereedschap. Hoe beter je hiermee om kunt gaan, hoe hoger je waarde als werknemer omdat je dan veel flexibeler kunt zijn. Sommige kennis zorgt voor een meer universele inzetbaarheid. Vaak is weten hoe een computer te gebruiken noodzakelijk om te kunnen werken maar zonder specifiekere kennis blijft het lastig werk te vinden. Educatie wordt dan ook meer en meer een vereiste, zowel de basiskennis als de specifiekere kennis moet overgebracht worden. Hierdoor ontstaat een tweedeling tussen werk waar veel kennis voor nodig is en werk waarvoor slechts een minimum aan kennis nodig is. Het laatste zal dan ook slecht betaald worden, slechtere voorwaarden bieden en veel minder bevredigend zijn. Zonder enige

⁸⁸ Hardt & Negri 2000, p. 288-295.

⁸⁹ Hardt & Negri 2000, p. 293.

⁹⁰ Hardt & Negri 2000, p. 293.

⁹¹ Hardt & Negri 2000, 292-293.

kennis zal je positie dan ook weinig positief zijn. Los daarvan is er ook steeds minder werk waarvoor geen specifieke kennis of ervaring wordt geëist.⁹²

Meer mensen zullen dan ook meer scholing moeten krijgen, willen deze mensen waardevol zijn als werknemer. Daarom zullen er meer mensen steeds beter geschoold worden. Deze verandering begon er dus mee dat de behoeften van mensen niet bevredigd werden, de manier van productie daarop aangepast moest worden en dit uiteindelijk de hele maatschappij beïnvloedt. Meer mensen volgen hogere opleidingen.

Als twee uitersten van de eis naar kennis is te denken aan het maken van reclame als de creatieve, en kennisvragende, kant hiervan. Het beoordelen van verzekeringsaanvragen kan gezien worden als een voorbeeld van de meer routinematige aspecten die zelfs doen denken aan ouderwetse fabrieksproductie.⁹³

De gevolgen van deze omslag van materiële naar immateriële arbeid gaan nog verder. Omdat het verzet zich richt tegen de discipline van de fabriek moet er een andere manier gevonden worden om de orde te handhaven. De oude plaatsgebonden discipline is onhoudbaar. Er blijven natuurlijk in cijfers uitgedrukte doelen die behaald moeten worden, maar dit is toch iets anders dan per uur honderd schroeven aandraaien. Ook al is dit het model dat nog steeds graag gehanteerd wordt om arbeiders tot prestatie te dwingen. Denk aan universiteitsmedewerkers die per jaar zo en zo veel moeten produceren. Het is dan ook een tendens en niet een absolute verandering. Er is dus wel een zekere continuïteit maar de kern is veranderd.

Netwerkcontrole

Waar die tendens naar neigt, in plaats van (plaatsgebonden) discipline, is controle in een netwerk. Arbeid is niet meer gebonden aan een plaats maar is overal. Kort door de bocht: een fabrieksarbeider kon niet thuis werken. Nu, door communicatietechnologie, de computer en geïmmaterialiseerde arbeid kan dit in veel meer gevallen wel. De discipline die vroeger op die plaats heerste moet nu ook, om winst te kunnen blijven maken, mee naar huis genomen worden. Omdat er niet in elk huis een baas, docent of gevangenvaarder kan staan, moet ook de 'discipline' (die door deze veranderingen zelf ook van karakter verandert) samen met het werk het huis/flexwerkplek/koffiebar binnenkomen. Dit gebeurt via verschillende netwerken. Er is niet meer een bepaalde persoon die het afdwingt maar vanuit de hele samenleving wordt verwacht dat je doet wat je moet doen. De discipline wordt geïnternaliseerd in de mensen zelf.

⁹² Hardt & Negri 2000, p. 290-293.

⁹³ Credit Crunch 2012.

Deze internalisatie is het gevolg van het afgenomen belang van de plaats. Waar je vroeger in de fabriek een arbeider was en op de universiteit een student, ben je nu altijd een werknemer of een student. Identiteit is niet langer plaatsgebonden maar altijd aanwezig. Controle moet dus ook overal zijn.

Zo heeft een verandering van productiewijze weer bredere maatschappelijke gevolgen. Politiek moet zich op het niveau van lichamen gaan afspelen, de voormalige discipline wordt geïnternaliseerd. Een plaatsgebonden toepassing van autoriteit past niet meer bij deze tijd. Samen met de nieuwe wereldwijd verbreide vormen van communicatie zorgt dit voor de veranderde en verminderde rol van de staat in deze tijd.⁹⁴

In plaats van plaatsgebonden discipline is er nu een overal aanwezig netwerk. De onderdelen daarvan zorgen ervoor dat de orde gehandhaafd wordt. Discipline was nog te ontvluchten door naar een andere plaats te gaan, het netwerk is niet te ontsnappen omdat het in de lichamen van de mensen zelf zijn plaats vindt. De kapitalistische orde is nu dan ook overal aanwezig. Als de controle in de mensen zelf zit zijn de traditionele vormen van ordehandhaving minder belangrijk.⁹⁵

Door deze omslag van materiële naar immateriële arbeid zien we dat door de verandering van de manier van productie de hele maatschappij verandert. Deze onderliggende verhouding verandert zelf onder invloed van het verzet dat de eerdere manier van produceren opwekte. Voor Hardt en Negri is de basis van hun standpunt dan ook de onderliggende productieverhouding. In hun ogen wordt deze gekenmerkt door de verregerende immaterialisering van arbeid.

Wat dit ook betekent is dat de immateriële productie gedecentraliseerd is. In zekere zin heeft iedereen de middelen al in handen om alles zelf te doen, niet gericht op winst maar gericht op de eigen behoeften en belangen. Daarom ook dat de discipline net als de immateriële vermogens in de mensen zelf aanwezig moet zijn.

Hiermee eindigen we ook weer bij het citaat van Hardt en Negri waarmee we begonnen. *“We would be anarchists if we were not to speak (as did Thrasymachus and Callicles, Plato’s immortal interlocutors) from the standpoint of a materiality constituted in the networks of productive cooperation, in other words, from the perspective of a humanity that is constructed productively, that is constituted through the “common name” of freedom”.*⁹⁶ We hebben nu de eerste glimp opgevangen van wat bedoeld wordt met het kijken vanuit de materialiteit die geconstitueerd wordt door netwerken van productie.

⁹⁴ Hardt & Negri 2000, p. 325-336.

⁹⁵ Hardt & Negri 2000, p. 287-288.

⁹⁶ Hardt & Negri 2000, p.350.

5.3 Vergelijking

Na deze blik op de ideeën van Hardt en Negri over productie en de ideeën daarover van Kropotkin kunnen we al een aantal overeenkomsten en verschillen benoemen. We hebben nog niet gezien in hoeverre dit materiële standpunt uiteindelijk bijdraagt aan het bereiken van het doel, communisme, van de auteurs.

Wat we wel weten is dat voor zowel Hardt en Negri als Kropotkin mensen in het algemeen immateriële behoeften en vermogens hebben. Dit principe is voor hen de drijvende kracht achter de inrichting van productie. Voor Hardt en Negri gaat dit verder dan voor Kropotkin maar zij stellen wel dat de echte ontwikkeling richting immateriële productie pas na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam onder invloed van verzet. Voor beiden eigent een kleine groep, die zelf niet per se zorg draagt voor de productie, zich het uiteindelijke product toe, of deze nou materieel of immaterieel is.

Voor beiden is deze kleine groep overbodig omdat het overgrote deel van de immateriële en daarmee ook de materiële mogelijkheden wel door hun beheerst wordt maar zij deze niet als persoonlijk kenmerk bezitten.

Voor Kropotkin worden, door de wijze van produceren in zijn tijd, de immateriële kwaliteiten van de meeste mensen niet tot ontwikkeling gebracht, zoals blijkt uit zijn opmerkingen dat iemand die alleen maar werkt met een machine uiteindelijk zelf een soort machine wordt. Dit doet voor hem geen recht aan de vele immateriële behoeften (of zoals hij het zelf noemt creatieve en artistieke behoeften) van mensen. Het maken van reclames ziet hij juist als een overbodige vorm van het gebruik van deze vermogens. Zonder de immateriële vermogens van de mens zou de moderne vorm van productie ook onmogelijk zijn en deze vermogens creëren de mogelijkheid voor een wereld in zelfbeheer.⁹⁷

Bij Hardt en Negri hebben immateriële behoeften naar een immaterialisering van de productie geleid, onder andere door de uitvinding van de computer. Het stimuleren van immateriële vermogens wordt dan ook belangrijker, aangezien er meer geproduceerd kan worden.

Kropotkin voorziet echter dat de staat de immateriële vermogens voor de eigen nationale economie in zal zetten en er steeds minder een globale economie zal zijn. Voor Hardt en Negri echter maakt de industriële productie samen met nieuwe communicatietechnologieën de economie steeds globaler. Dit leidt tot een verminderende nadruk op de staat. Interessant is wel dat Kropotkin zijn voorspelling (in tegenstelling tot wat Hardt en Negri beweren over anarchisten) baseert op de materialiteit en de

⁹⁷ Kropotkin 1913, p. 19.

productiewijzen die hij in zijn tijd aantreft en de ontwikkeling die hij daarvan verwacht. Hij verwacht een steeds sterkere staat, in het hoofdstuk over de staat werd dit verder toegelicht. Netwerkcontrole is dus echt iets nieuws ten opzichte van de ideeën van Kropotkin.

Zo zien we dat de bewering van Hardt en Negri dat zij geen anarchisten zijn weer een deuk oploopt. Ook Kropotkin ziet productie als zeer belangrijk en ziet alle productie als een collectief en sociaal proces, waarbij dit proces ook de mensen in dit proces beïnvloedt. Het belang van immateriële vermogens voor een andere organisatie van de productie is niet te onderschatten. Waar deze immateriële vermogens voor Hardt en Negri leiden tot een netwerkmaatschappij waarin discipline geïnternaliseerd wordt, heeft Kropotkin het hier eigenlijk niet over. Hoewel Kropotkin er wel van overtuigd is dat als mensen een andere, betere wereld wordt voorgeschoteld en wat over onze huidige wereld leren, zij in verzet zullen komen. In die zin is voor Kropotkin het gebrek aan educatie van de lagere klassen een vorm van geïnternaliseerde discipline.

Hoewel er dus verschillen zijn lijken deze twee concepties van productie erg veel op elkaar. Voornamelijk door het belang en de 'locatie' van immateriële vermogens. Omdat de mensheid dit sociaal tot uiting brengt en omdat Hardt en Negri de mensheid als productief geproduceerd zien, is dit ook een logische stap om in het volgende hoofdstuk een kijkje te gaan nemen bij het mensbeeld van de auteurs.

Hoofdstuk 6 Revolutie en klasse

Met de duiding van de menselijke natuur en de productie alleen is er nog niet veel bereikt. Dit moet zich vertalen in praktische handvatten om daadwerkelijk een stap te nemen naar een betere wereld. Dit is de derde vraag die beantwoord moet worden om te bepalen hoe veel de ideeën van Hardt en Negri op anarchistische ideeën lijken. Zowel Kropotkin als Hardt en Negri hebben een politiek doel voor ogen met hun ideeën. Uiteindelijk moet het tot een betere wereld leiden; een verwezenlijking van het communisme. Hoe moet deze omslag plaatsvinden? Liggen hier grote verschillen tussen de ideeën van Kropotkin en Hardt en Negri? De verwachting is dat de praktische handelingsperspectieven niet ver uit elkaar zullen liggen.

Het zou kunnen dat iedereen de stap naar een betere wereld kan nemen. Maar de verwachting is toch dat er een groep is die het beste aangewezen kan worden om die stap te nemen. Hier is het belangrijk dat zowel Kropotkin als Hardt en Negri zich keren tegen meer orthodox Marxisme, waarbij de arbeidersklasse hét revolutionaire subject is. Deze arbeidersklasse moet een programma doorlopen en hiermee is de weg naar en de invulling van de revolutie duidelijk.

Zij zien een ander revolutionair subject voor zich maar ook een ander revolutionair 'programma'. Dit is zeker verbonden omdat zowel Kropotkin als Hardt en Negri een afkeer van autoritair geleide revoluties hebben. Daartegenover staat een meer horizontale 'democratische' opvatting van hoe een betere wereld te bewerkstelligen. Omdat deze opvatting opener is hoeft er geen bevoorrechte groep te zijn die de rest op sleeptouw moet nemen. Voor interne verdeeldheid en verschillende belangen bestaat meer ruimte. Dit is voor Hardt en Negri en Kropotkin dan ook een voorwaarde en een garantie voor vrijheid. Als er geen verschillende opvattingen getolereerd kunnen worden is de uiteindelijke revolutie helemaal geen bevrijding maar slechts de opkomst van een nieuwe onvrijheid.⁹⁸

Dit roept wel de vraag op waarom er in westerse democratieën nog een noodzaak tot opstand is. Geven die niet al rekenschap van verschillende meningen en opvattingen? Dit is echter niet voldoende. Ten eerste ligt hier een representerend element waarmee Hardt en Negri en Kropotkin het oneens zijn of zouden zijn. Dit komt naar voren in het hoofdstuk over de staat. Ten tweede is deze democratie beperkt tot een afgesloten politiek terrein, economie valt hierbuiten. Wil de uitkomst die zij voor ogen hebben er komen, dan moet alles onder algemeen beheer vallen. Vooral eigendom wordt bekritiseerd als abstract concept dat gerealiseerd wordt door de staat en de maatschappij, maar dat eigenlijk geen realistische basis heeft. Wat een mens voortbrengt is niet puur

⁹⁸ Kropotkin 1908, p. 37-39 en Hardt & Negri 2000, p. 132-134.

een individuele prestatie maar er is een sociale context waarbinnen dit plaatsvindt. Zonder die context was de prestatie onmogelijk.

Welke groep is dan aan te wijzen als revolutionair subject en wat moeten zij doen? Door het antiautoritaire karakter van de opstand waarvoor gepleit wordt is het lastig om over een 'moeten' te spreken. Als een revolutie horizontaal georganiseerd is kun je eigenlijk van tevoren niet een dwingende leidraad opstellen of een zeer uitgebreide voorspelling geven. De democratische ruimte die deze conceptie van de revolutie geeft zorgt ook voor een zekere oncontroleerbaarheid en onvoorspelbaarheid. Voor Hardt en Negri is het revolutionaire subject de 'multitude'. Voor Kropotkin de massa's zelf. Dus niet degenen die de macht hebben maar juist de rest die uitgebuit en onderdrukt wordt. Zij moeten het heft in eigen handen nemen.⁹⁹ Aan het eind van het hoofdstuk zullen dan ook praktische voorbeelden naar voren komen. Deze voorbeelden worden of door Hardt en Negri gebruikt of zijn geïnspireerd door Kropotkin.

6.1 Kropotkin

Uit Kropotkins vertrouwen in de mensheid komt zijn woede over uitbuiting en onderdrukking voort, als mensen zijn we tot zo veel in staat maar zoveel mensen worden dom gehouden en misbruikt. Hoe deze menselijke grootsheid echter het beste verwezenlijkt kan worden is op praktisch niveau moeilijk aanwijsbaar bij Kropotkin. Wel duidelijk is dat hij het uiteindelijke einddoel van zijn filosofie communisme noemt, maar wel een anarchistisch communisme.

Deze grote hoop voor de mensheid komt voort uit het idee dat met voldoende educatie de meeste mensen tot veel in staat zijn en het idee dat nieuwe uitvindingen en ontwikkelingen het resultaat zijn van een sociaal proces. Individuele mensen mogen briljant zijn maar zonder de rest van de maatschappij en de geschiedenis zouden zij ook niet ver komen. Hier ligt dus ook al het idee dat mensen in principe geen leiders nodig hebben, hooguit docenten, omdat er genoeg mogelijkheden zijn voor de mensen om dingen zelf te regelen.¹⁰⁰

Onteigening

De belangrijkste stap om tot revolutie te komen is voor Kropotkin onteigening. Eigendom moet in handen van de gemeenschap of commune komen en niet in de handen van enkelen. Eigendom moet dus gemeenschappelijk worden gemaakt. Dit kan alleen door beslissingen over de omgang met

⁹⁹ Hardt en Negri 2000, p. 156-159 en Marshall 2010, p. 312, 325-326.

¹⁰⁰ Marshall 2010, p. 310-313.

hetgeen dat collectief is gemaakt democratisch te nemen. Als niet iedereen er over kan meebeslissen is het niet daadwerkelijk gemeenschappelijk.¹⁰¹

Uiteindelijk wilde hij niet een blauwdruk geven van hoe het precies moest verlopen maar hij had wel een beeld van gefederaliseerde communes die binnen zichzelf gemeenschappelijk beslissingen namen, met zeggenschap over wat voorheen privébezit was. Voor beslissingen die meerdere communes aangingen of als er op groter niveau over de productie beslist moest worden, konden afgevaardigden naar de federatie gezonden worden. Dit alles op basis van vrije associatie.¹⁰²

De manier waarop dit moet plaatsvinden is ook een massale manier. Dit soort revoluties werkt alleen als zij breed gedragen worden. Ook voor Hardt en Negri geldt dit. Een precieze blauwdruk voor revolutie geeft Kropotkin niet, alleen de massa die de revolutie uitvoert kan (en moet) die revolutie concreet vormgeven. Door zijn leven heen moedigt hij verschillende methodes aan. Bijvoorbeeld het opleiden van de Russische onderklasse in zowel politiek als wetenschappelijk opzicht. In beginsel met het idee dat zij dan vanzelf in opstand komen als daarbij al het voorbeeld wordt gegeven door af en toe politieke tegenstanders te vermoorden. Op een zeker moment steunt Kropotkin zelfs politieke moorden op koningen en andere machtigen met het idee dat als mensen zien dat deze machtige personen ook kwetsbaar zijn, zij als vanzelf de revolutie zullen volgen. Dit laatste werkte verbazingwekkend slecht, deze lijn werd dan ook snel weer losgelaten. Om vervangen te worden door een brede propagandistische strategie waarbij vele anarchistische organisaties werden opgericht die ook bijvoorbeeld op de werkvloer actief waren.¹⁰³

Uiteindelijk komt hij tot de conclusie dat er maar een manier is om een betere wereld te verwerken. Het recht op leven moet voor iedereen gegarandeerd worden. Als er genoeg eten in de wereld is moet er onmiddellijk georganiseerd worden dit eten te brengen waar dit nodig is. Als er daklozen en leegstaande panden zijn moet onmiddellijk georganiseerd worden dat in die panden gewoond kan worden. Als educatie alleen aan de rijken is voorbehouden moet dit zo georganiseerd worden dat iedereen toegang tot educatie heeft. Pas als in iedereen zijn of haar behoefte is voorzien kan mensen worden geleerd wat hun plichten zijn. De staat kan de voorziening in behoeften niet snel genoeg realiseren en is uiteindelijk niet betrouwbaar genoeg om deze betere wereld in stand te houden. Iedereen die in staat is om deze veranderingen naar een betere wereld te realiseren moet dit zo snel

¹⁰¹ Kropotkin 1913, p. 41-50.

¹⁰² Marshall 2010, p. 326-331.

¹⁰³ Van der Walt & Schmidt 2009, p. 65-69.

mogelijk doen. Lukt dit niet dan moet het zo georganiseerd worden dat dit wel kan. Eventuele tegenstand moet bestreden worden, zo nodig met geweld.¹⁰⁴

Ook weer hele praktische voorstellen maar je kunt dezelfde kritiek als op Hardt en Negri geven, het komt allemaal nog niet tot uiting in de werkelijkheid. Toch is hierop een antwoord te geven, als iemand wel zeker wist wat zou werken dan had diegene dat al uitgevoerd of bekendgemaakt. Voor zowel Hardt en Negri als Kropotkin is het voeren van revolutie iets dat experimenteel is. Waarbij wel kleine inspiratiemomenten te vinden zijn maar niet vaak een precies draaiboek van hoe het moet. Men moet dus een beetje openstaan voor verschillende strategieën. Vooral belangrijk is dat het de massa is die de revolutie moet uitvoeren en de macht moet hebben. Daarmee is ook niet een perfect vooropgesteld plan te geven omdat iedereen daarmee zou moeten instemmen. Er is wat 'democratische' ruimte nodig, een plek waar eenieder een stem heeft. Dit is weer afkomstig vanuit hun achterliggende ideeën dat waar het om gaat een beter leven voor iedereen is. Om dit te realiseren is een verregaande mate van zeggenschap over het eigen leven nodig.

Toch blijft dan nog de vraag openstaan wie de mensen zijn die dit moeten doen. Voor Kropotkin is dit ook een brede groep. Ook hier ligt een element van verzet tegen marxisme. Waar in de tijd van Kropotkin de communisten zich al op een heel nauw gedefinieerde werkende klasse wilden richten was het toch een breder verhaal voor de anarchisten. Kropotkin zag ook bijvoorbeeld landarbeiders en handwerkslieden als potentiële revolutionairen. Eigenlijk iedereen die door maatschappelijke instituten zijn persoonlijke ontwikkeling geblokkeerd ziet. Iedereen die onder onderdrukking en uitbuiting lijdt.

Dit is een veel bredere groep dan alleen een bepaalde groep die de revolutie moet organiseren en uitvoeren. Dit is te zien als reflectie van het idee dat de revolutie iets is dat voor iedereen iets biedt. Natuurlijk zijn er 'vijanden', zoals koningen en kapitalisten, maar uiteindelijk is het doel een wereld waarin iedereen tot zijn of haar recht kan komen door zelf zeggenschap te hebben.¹⁰⁵

6.2 Hardt en Negri

Voor Hardt en Negri is hét revolutionaire subject 'de menigte', ook wel de multitude genoemd. Zonder verdere toelichting een nogal vaag begrip. Voorop staan twee dingen. Ten eerste is het een klassenconcept en ten tweede is het een politiek project. Er is een collectief belang van degenen die onderdrukt worden maar dat uit zich niet automatisch als een georganiseerde groep die zich revolutionair opstelt. Deel van het doel van Hardt en Negri is dan ook het *opbouwen* van de

¹⁰⁴ Kropotkin 1913, p. 28-30

¹⁰⁵ Van der Walt & Schmidt 2009, p. 50-51, 53-54, 57.

multitude. Deze multitude is het subject dat uiteindelijk de communistische maatschappij kan verwerkelijken.

De multitude

Het gedeelde belang van de multitude is een einde aan onderdrukking en uitbuiting. Door veranderingen in productie is het zo dat de wereld het best met een biopolitieke bril op geduid kan worden. Politiek bevindt zich tot binnen in mensen hun lichamen. De locatie van onderdrukking en uitbuiting is dus voor iedereen direct toegankelijk. Net zoals de middelen van immateriële productie. Als mensen een revolutie wensen zijn de mogelijkheden hiervoor al aanwezig. Dat dit nog niet gebeurt, is de reden dat de multitude ook een politiek project is. Mensen moeten overtuigd worden dat dat mogelijk is en voor hen voordelig zou uitpakken.

De kern van het begrip multitude is namelijk dat niet iedereen precies dezelfde belangen heeft maar dat veel belangen wel gediend zouden zijn bij een verandering naar een communistische wereld. Dit is ook weer waarom een top-down benadering onmogelijk is. Een individu kan door de diversiteit van de multitude niet in naam van de rest bepalen wat geslaagd is. De kracht van de multitude is onder andere juist haar diversiteit. Er moet ruimte zijn voor iedereen om zijn of haar wensen tot uiting te kunnen laten komen. Als deze verschillend zijn verbreedt dit de strijd, zijn er meer opties.¹⁰⁶

De multitude moet dan ook niet gezien worden als een groep maar een collectie van singulariteiten. Deze singulariteiten zijn individuen. Het gebruik van 'singulariteiten' probeert uit te drukken dat deze individuen onbeperkt zijn in hun mogelijkheden en deze individuen op onverwachte manieren kunnen veranderen. Het gebruik van singulariteit in de harde wetenschap drukt een grens uit waarbuiten geen betrouwbare voorspellingen meer kunnen worden gedaan. Deze onbeperktheid van mogelijkheden is wat Hardt en Negri willen benadrukken. Een verbintenis tussen deze singulariteiten maakt dus vrijwel alles mogelijk en biedt een enorm potentieel voor verandering.¹⁰⁷

Potentia en potestas

Een andere manier om dit uit te drukken is aan de hand van het onderscheid tussen *potentia* en *potestas*. Dit onderscheid vindt zijn oorsprong bij Spinoza, die het gebruikt voor de aanduiding van Gods macht. Voor Hardt en Negri is *potentia* de creatieve en opbouwende macht die iedereen bezit. De multitude bezit deze *potentia* en als deze *potentia* tot uiting zou komen, zou de wereld er beter van worden. Dit is de grote onvoorspelbare kracht waarmee vrijwel alles mogelijk is. Hier tegenover staat *potestas*, wat het al opgebouwde is. Het gaat hier om macht die geïstitutionaliseerd is. Een

¹⁰⁶ Negri 2003.

¹⁰⁷ Hardt & Negri 2004, p. 127-129.

uitbarsting van potentia leidt vaak, door institutionalisering, tot een vorm van potestas. Een constitutionaliserende impuls leidt vaak tot een geconstitutionaliseerd systeem.¹⁰⁸

Hét voorbeeld dat Hardt en Negri geven van de overgang van potentia naar potestas is de Amerikaanse revolutie. De Amerikaanse revolutie begint met een verlangen tot vrijheid en het opbouwen van een nieuwe staat middels een revolutie. Het experimenteren, het zoeken naar een nieuwe goede staat, is een uiting van potentia, er wordt iets nieuws gemaakt, het is vloeibaar en het komt uit de mensen zelf voort. Deze kracht moet ook 'gevangen' worden door een democratisch systeem op te zetten en dit democratische systeem een federale vorm te geven. Het doel is zo de ruimte voor vrijheid en zelfbeheer te behouden. Als de revolutie echter geslaagd is wordt alles in wetten en procedures vastgelegd. Hiermee verandert de constituerende macht in een geconstitueerde macht.

De VS is een representatieve democratie. De bedoeling is wel geweest daar een constitutionaliserend element in te houden, mensen blijven vertegenwoordigd in de overheid en daarmee kunnen er idealiter nog steeds nieuwe experimenten gevoerd worden en nieuwe systemen worden opgebouwd, maar in de praktijk valt dit tegen. Het is toch eerder een gecalcificeerd systeem geworden met een elite die veel van de macht in handen heeft in plaats van een massa met een constitutionaliserende macht, potentia. Ook is de openheid die eerst uit het systeem straalde grotendeels verdwenen. Waar eerst iedereen (in theorie en als je van het juiste ras was) welkom was mee te doen aan het Amerikaanse project werd het later een veel meer gesloten maatschappij.¹⁰⁹

Multitude en potentia

De multitude is een groep die bij uitstek haar potentia tot uiting zou kunnen brengen. De productieve mogelijkheden (zowel materieel als immaterieel) liggen in handen van de multitude. Zij kan in de maatschappij bij uitstek een constitutionaliserende macht uitoefenen en aangezien zij een veelheid aan belangen in zich kent en deze onderling democratisch moet verenigen zal dit ook zo blijven. Dit kan door de onderlinge verbondenheid direct en zonder tussenkomst van anderen. Een gecalcificeerde potestas is dan ook een minder waarschijnlijke uitkomst. Hier komt nog bovenop dat voor Hardt en Negri de singulariteiten in de multitude mensen zijn, en mensen zijn van nature geneigd tot sociaal handelen. Door deze gegevens heeft de multitude bij uitstek de middelen in handen om het communisme te maken, om al het geproduceerde gemeenschappelijk te maken. Als de productie in gemeenschappelijke handen is zijn mensen pas werkelijk vrij en kunnen zij vrij

¹⁰⁸ Ruddick *Theory, Culture & Society* 2010, p. 24-25, 31-34.

¹⁰⁹ Hardt & Negri 2000, p. 160-176.

invulling aan hun eigen leven geven in plaats van een onpersoonlijk systeem als het kapitalisme dat de invulling van hun leven bepaalt.¹¹⁰

Duiding van de moderne tijd

Dit roept wel de vraag op waarom dit nog niet is gebeurd. Hiervoor bestaan een aantal redenen. De kern is misschien wel dat de mogelijkheid voor de massa om onafhankelijk van het kapitalisme het eigen leven vorm te geven een nieuwe situatie is. Door de verschuiving naar immateriële productie en de daarmee samenhangende reële subsumptie van het kapitalisme is er nu pas de unieke situatie waarbij de multitude überhaupt kan bestaan en revolutionair kan handelen. Pas door globalisering is er voldoende globale communicatie waardoor de multitude, als globale eenheid, kan bestaan. Pas door de overgang naar immateriële productie liggen de middelen van productie volledig besloten in het lichaam zelf en daarmee in de multitude.¹¹¹

Veel verzet dat zichzelf als revolutionair ziet geeft nog geen rekenschap van deze veranderde situatie en voert dus eigenlijk een strijd van 50 tot 100 jaar geleden. Een voorbeeld zoals we hebben gezien is nationale bevrijding. De staat kan niet werken als bevrijdingsinstrument, toch wordt er nog veel voor onafhankelijke staten gestreden. Zo is er bijvoorbeeld binnenkort nog een referendum over de onafhankelijkheid van Schotland. Voor sommigen kan dit een kleine verbetering in levenskwaliteit opleveren maar uiteindelijk kan dit geen verandering brengen in een globale, door kapitalisme gedomineerde wereld. Slechts de scherpe randjes kunnen worden afgeslepen waardoor veel mensen gepacificeerd worden.¹¹²

Deze nieuwe situatie leidt er ook toe dat het moeilijk is te bedenken hoe een begin gemaakt kan worden met het creëren van een communistische maatschappij. Ook Hardt en Negri hebben moeite met pasklare praktische suggesties te komen. Aan het eind van *Empire* komen zij bijvoorbeeld met het voorstel tot een soort wereldpaspoort waardoor iedereen kan reizen en verhuizen waarnaartoe hij of zij wil. Het is moeilijk in te zien hoe dit een revolutionaire situatie teweegbrengt.¹¹³

Voorop staat dat er een revolutionaire groep gecreëerd moet worden: de multitude. De groep zal al de middelen in handen hebben om zelf vorm te geven aan de wereld door het primair worden van immateriële arbeid. Belangrijke valkuilen die de multitude moet vermijden zijn representatie en centralisatie. Als aan al deze voorwaarden voldaan wordt kan door de multitude een communistische wereld verwerkelijkt worden.

¹¹⁰ Hardt & Negri 2000, p. 393-396.

¹¹¹ Negri 2003.

¹¹² Hardt & Negri 2000, p. 133-135.

¹¹³ Hardt & Negri 2000, p. 396-400.

6.3 Praktijk

Nu de theoretische achtergrond van Kropotkin en Hardt en Negri duidelijk is, blijkt dat deze achtergrond een hoog democratisch gehalte heeft en dus veel ruimte biedt aan verschillende invullingen. Daarom is het goed te kijken wat voor historische situaties zij als revolutionair of inspirerend zien. Als deze grote overeenstemmingen vertonen dan is dit een aanwijzing dat de ontkenning van Hardt en Negri dat zij anarchisten zijn minder aannemelijk is.

Verzet tegen de staat als revolutionair instrument was lang een scheidende lijn tussen anarchisten en communisten. De Russische Revolutie kon voor anarchisten dan ook niet geslaagd genoemd worden omdat deze de staat niet ophief maar juist in stand hield, ook al was het uiteindelijke doel dat deze weg zou kwijnen. Zoals we in het hoofdstuk over de staat hebben gezien kwam deze afwijzing van de staat vanuit de positie dat de staat niet anders dan totalitair kan zijn en dus haaks staat op een streven naar vrijheid en gelijkheid. Hardt en Negri komen tot eenzelfde soort kritiek op de staat; de staat kan niet als instrument dienen om vrijheid en gelijkheid te verwerkelijken. Alleen verzet kan de staat er in bepaalde gevallen toe dwingen een bepaalde mate van vrijheid en gelijkheid te realiseren. Als het verzet afneemt zal deze mate van vrijheid en gelijkheid ook afnemen. Het is de verwachting dat deze gedeelde opvatting van hoe de realisatie van vrijheid en gelijkheid kan plaatsvinden zich uit in een overeenkomst over hoe dit praktisch verwezenlijkt kan worden. Om te controleren of daar inderdaad geen grote verschillen liggen is een blik op de praktijk belangrijk. Als er wel een groot verschil aan te wijzen valt zou dit betekenen dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen de ideeën van Kropotkin en de ideeën van Hardt en Negri

Interessant zijn dan ook de voorbeelden die gebruikt worden. Kropotkin vindt voornamelijk de Engelse zeereddingsoperatie een voorbeeld van zelf georganiseerde groepen die zowel een blik geven op de toekomst als duidelijk maken dat zelforganisatie op basis van vrijwilligheid ook in grotere verbanden een mogelijkheid is. Hierbij merkt hij wel op dat voorbeelden zoals deze problematisch zijn, aangezien ze niet in een volledige vrije wereld plaatsvinden en dus niet een volledig beeld kunnen geven. Dit geldt ook voor de komende voorbeelden.¹¹⁴

Berlijn 1953

Hardt en Negri kijken als voorbeeld van verzet naar de spontane opstand/staking van arbeiders in het Oost-Duitse deel van Berlijn in 1953. Dit is voordat er een uitgebreid repressie-apparaat van de staat is gebouwd. De aanleiding is een te hoog productiequota, zodat het onhaalbaar is geworden en daarbij lagere lonen; meer werk voor hetzelfde geld. Een heersend sentiment is dat onder het

¹¹⁴ Kropotkin 1913, p. 118-127.

socialisme arbeid vrij moet zijn en op zijn minst dat de arbeider toch goed behandeld zou moeten worden in plaats van uitgebuit. Door dit sentiment ontstond er weerstand tegen de verhoogde productiequota. De leiding van de DDR (leden van de communistische partij en deels ex-arbeiders) hebben niet de leiding over de staking die volgt. De leiding lag bij stakingscomités, deze comités stonden buiten de partij en buiten de vakbond.

Deze comités waren spontaan ontstaan vanuit de frustratie met de verhoogde quota's en verslechterde werkomstandigheden. Het idee dat de DDR als staat de arbeider vertegenwoordigde bleek niet houdbaar, de zelf georganiseerde arbeiders bleken juist recht tegenover de staat te staan. Uiteindelijk werd de staking dan ook gewelddadig beëindigd. De werkelijke werkende klasse met zijn zelforganisatie werd dus onderdrukt door de communistische partij die pretendeerde de werkende klasse te vertegenwoordigen. Deze opstand was volgens Hardt en Negri een bevestiging van de behoefte aan communisme van de multitude en het problematische van vertegenwoordiging. Het kan als voorbeeld gebruikt worden hoe we een opstand van de multitude voor ons moeten zien, ondanks dat de DDR in 1953 nog geen omslag naar immateriële productie aan het maken was.

Een belangrijke les is dat alleen eigen organisatie betrouwbaar is. Een vertegenwoordigend instituut (als de communistische partij) zal niet voor de daadwerkelijke belangen van de vertegenwoordigden (de arbeiders) opkomen. Het is mogelijk dat het vertegenwoordigend instituut deze belangen niet kent, voor de autoriteiten in de DDR kwam deze staking dan ook als een verrassing.¹¹⁵

Rusland 1920

Vertegenwoordiging wordt vanuit anarchistisch perspectief al langer erkend als probleem en daar worden praktische consequenties aan verbonden. Ook Kropotkin ziet het probleem van vertegenwoordiging al vanaf het begin in de Sovjet-Unie. Dit blijkt uit twee brieven uit 1920 en een stuk uit datzelfde jaar. Hij stipt aan dat de revolutie van 1917 in het begin buitengewoon inspirerend was en de mogelijkheid van een nieuwe wereld aantoonde, maar dat mensen nu (in 1920) nauwelijks loon ontvangen en bijna verhongeren. Terwijl mensen met een hogere functie niks tekortkomen. Dit kan omdat in tegenstelling tot wat beweerd wordt de Sovjets niet het eerste en het laatste woord hebben in het bestuur van de Sovjet-Unie. De organisatie van de Sovjet-Unie is niet bottom-up. In de praktijk heeft de partij de touwtjes in handen. Hiermee is niet de weg naar gelijkheid en bevrijding ingeslagen maar een weg naar opgedrongen autoriteit en repressie.¹¹⁶

¹¹⁵ Hardt & Negri 2004, p. 255-258.

¹¹⁶ Kropotkin 1913, p. 248-259.

Dit is bijna hetzelfde als wat Hardt en Negri zeggen in hun voorbeeld van 1953 maar dan 33 jaar eerder. Zo lang uiteindelijke zeggenschap niet ligt in de handen van mensen zelf (of dit nou georganiseerd wordt via stakingscomités, Sovjets of iets anders) zal deze in een hogere instantie liggen. Wil deze hogere instantie blijven bestaan, dan zal deze autonome organisaties van de multitude moeten onderdrukken of incorporeren. Met de onderdrukking of incorporatie van de multitude zal ook de potentie tot revolutie van de multitude beperkt worden. Hier ligt een zeer belangrijk gedeeld uitgangspunt van Hardt en Negri en de anarchistten: je moet het zelf doen. Het is onmogelijk een groep (of persoon) te vinden die jouw belangen kan vertegenwoordigen. Om deze reden leggen Hardt en Negri ook de nadruk op de uiteenlopende belangen binnen de multitude. Een allesoverheersend doel dat niet precies op iedereen slaat is een abstractie van de daadwerkelijke doelen van de multitude. Als deze abstractie serieus genomen wordt is er het risico dat dit belang (net zoals 'het volk') vertegenwoordigers zal aantrekken die in naam van dit belang beleid zullen voeren. De nadruk op eigen verantwoordelijkheid en macht die niet gecentraliseerd is maar collectief gedragen moet worden, is hét punt waaruit de andere overeenkomsten tussen Kropotkin en Hardt en Negri voortvloeien.

Het gebruik van voorbeelden

Voorbeelden uit de geschiedenis gebruiken is natuurlijk gevaarlijk, ze zullen nooit precies aansluiten op filosofische theorieën. Daarnaast bestaat het gevaar dat ze slechts een selectief en onvolledig beeld geven van de werkelijke situatie. Toch geven de voorgaande twee voorbeelden kleine indicaties die de ideeën van zowel Kropotkin en Hardt en Negri ondersteunen als verhelderen. Ook komt hiermee tot uiting dat, al zijn deze denkers zich bewust van wat zij zouden zien als een betere wereld hiervoor niet direct een blauwdruk nodig is, spontaan worden veel conclusies getrokken waarmee Kropotkin en Hardt en Negri het eens zouden zijn. Zowel Kropotkin als Hardt en Negri proberen verzet te duiden net zo veel als zij het proberen aan te wakkeren.

Kropotkin noemt de revolutie dan ook onvermijdelijk. In zulke situaties kan het echter gemakkelijk zijn voor beter georganiseerde en als legitiem geziene groepen, zoals partijen, vakbonden of NGO's, om de leiding naar zich toe te trekken en de macht over te nemen of om de strijd te reduceren tot een 'legitieme', juridische en politieke strijd. Dit zal noodzakelijkerwijs beperkter zijn dan een revolutie. Vooral Hardt en Negri zien de functie van dit soort partijen dan uiteindelijk ook niet als revolutionair maar juist als ondersteunend van de huidige orde der dingen.¹¹⁷

Occupy en andere pleinbezettingen

¹¹⁷ Kropotkin 1913, p. 257-259.

Dat de ideeën van Hardt en Negri in grote mate samenhangen met de ideeën van Kropotkin blijkt ook uit het feit dat zowel anarchisten als Hardt en Negri in grote mate geïnteresseerd of betrokken waren bij Occupy-achtige bewegingen. In deze bewegingen komt ook de gemeenschappelijke kern tussen Hardt en Negri en Kropotkin duidelijk naar voren. Ten eerste, het grote vertrouwen dat mensen het onderling eens kunnen worden en er geen bazen of geïstitutionaliseerde leiders nodig zijn om als maatschappij (of in het geval van Occupy en andere pleinbezettingen als protest) te kunnen functioneren. En ten tweede, een afkeer van representatie, omdat representatie noodzakelijkerwijs voorbijgaat aan allerlei verschillende belangen van de deelnemende personen en deze verschillende belangen reduceert tot een belang dat de individuele belangen zou moeten vertegenwoordigen. Dan kan er met deze belangen aan de haal worden gegaan door bijvoorbeeld politici. Politici zouden dan hun beleid (waaraan de activisten niet hebben meegeholpen om dit op te stellen en te implementeren) kunnen legitimeren door te wijzen op het gedeelde belang dat door een protestbeweging naar voren is geschoven.

Praktisch mag deze opstelling van Occupy-achtige bewegingen dan niet altijd tot de gehoopte resultaten leiden, noch is het zo dat de vorm van Occupy per se de enige vorm is om met idealen als gelijkwaardigheid en directe democratie om te gaan. Echter, vertegenwoordiging, diversiteit en directe democratie zijn wel sterk op de voorgrond aanwezig. Ook voor Hardt en Negri en Kropotkin is dit zo en daar ligt de kern en het belang van hun eventuele overeenkomsten. Het erkennen van deze gemeenschappelijke kern levert een groter praktisch en theoretisch speelveld op om uiteindelijk een manier te vinden daadwerkelijk een betere (anarchistisch) communistische wereld te verwerkelijken.

6.4 Vergelijking

Een zeer belangrijk en groot verschil is de tijd waarin Hardt en Negri schrijven. Deze tijd verschilt sterk van de tijd waarin Kropotkin leeft. Dit komt vooral tot uiting in het feit dat Hardt en Negri veel van hun analyse en conclusies baseren op de huidige tijd als een nieuwe en unieke situatie. In de tegenwoordige tijd is al een zeker gebrek aan hiërarchie door de verschuiving van een disciplinaire maatschappij naar een netwerkmaatschappij. Dit heeft er mee te maken dat immateriële productie ook veel meer in de mensen zelf zijn oorsprong vindt. Deze verschuivingen (van materiële naar immateriële arbeid en van een disciplinaire maatschappij naar een netwerkmaatschappij) betekenen dat alle mogelijkheden voor zelfbestuur eigenlijk al in de handen van de multitude liggen en er slechts overbodige ballast overboord gezet moet worden om tot revolutie te komen.

Kropotkin ziet dit anders, hij heeft niet een expliciet concept van immateriële arbeid. Wel vindt hij dat productie en creativiteit door en door sociale fenomenen zijn waarin individuele bijdragen moeilijk te onderscheiden zijn. Door deze enorme sociale kracht is er de mogelijkheid om samen

dingen te regelen in plaats van dat een individu of een kleine beperkte groep alle zeggenschap bezit. Interessant voor de vergelijking is de nadruk die Kropotkin legt op het lerend en creatief vermogen van de mensheid als dit afgezet wordt tegen de inzet van deze vermogens voor immateriële productie bij Hardt en Negri.

De diversiteit van de groep die revolutie moet maken is bij zowel Hardt en Negri als Kropotkin aanwezig. Hier is een gedeelde weigering een 'bevoorrechte' groep aan te wijzen die de voorhoede zou moeten vormen van een revolutie. Het is een zaak en een belang van bijna iedereen om hieraan mee te doen. Om de democratische aspiraties waar te maken is het zelfs een noodzaak.

Ook eigendom moet bij beiden verdwijnen om een daadwerkelijk vrije wereld te creëren. Ook hier toe moet de democratische controle zich uitstrekken. Bij Hardt en Negri is dit iets makkelijker omdat de nu belangrijke middelen van immateriële productie al in handen van de multitude zijn. Bij Kropotkin moeten deze middelen nog onteigend worden. Hardt en Negri vinden dit ook hoewel zij over de common (in tegenstelling tot private of publieke eigendom) spreken. Ook zien beiden wat in een federatief verband op grond van vrije associatie, waarbij directe vertegenwoordiging een veel grotere plaats zal moeten innemen dan nu.

Als gekeken wordt naar historische gebeurtenissen waarbij of een invloed van Kropotkin te vinden is of die Hardt en Negri als voorbeeld gebruiken, dan wordt ook duidelijker dat de praktische invulling van de ideeën van Hardt en Negri en Kropotkin in grote lijnen overeenkomt. Er wordt vaak een beweging gemaakt naar horizontale organisatie in eigen handen waarbij een zeer diverse massa (of multitude) het daadwerkelijke revolutionaire subject vormt. Ook wordt in deze situaties de limiet van het accepteren van een hogere macht in plaats van de macht horizontaal in eigen handen te houden duidelijk. Wil echte bevrijding plaatsvinden dan kan dat niet door een kleine voorhoede gebeuren.

Er zijn dus verschillen maar uiteindelijk zijn de overeenkomsten verrassend groot. Ondanks het grote verschil in tijd en de nadruk van Hardt en Negri dat zij geen anarchisten zijn, blijken ook hier Hardt en Negri anarchistischer te zijn dan zij zich voordoen. Hierbij komt nog dat de poging tot horizontaal zelfbestuur historisch gezien in de anarchistische beweging grote weerklank heeft gevonden. Met de inachtneming van de eerdere hoofdstukken lijkt het verdedigbaar om Hardt en Negri daadwerkelijk in de anarchistische traditie te plaatsen.

Hoofdstuk 7 Conclusie

Na op vier gebieden een vergelijking te hebben gemaakt tussen de ideeën van Hardt en Negri en die van Kropotkin, kan er denk ik gezegd worden dat de *“new Plato on the block”* die schreeuwt dat Hardt en Negri anarchisten zijn niet zo makkelijk kan worden afgedaan als Hardt en Negri dat doen. Als we naar productie en de invloed daarvan op de maatschappij en de mogelijkheden die het schept voor verzet kijken dan hebben we gezien dat Kropotkin hier niet heel erg anders over denkt dan Hardt en Negri. Door immateriële vermogens als creativiteit en samenwerking zijn de massa's prima in staat zichzelf te besturen.

Dat Hardt en Negri deze immateriële vermogens pas aan een multitude willen toeschrijven waarvoor de bestaansvoorwaarden pas ontstaan na 1968, doet daar niet veel aan af. Een groot deel van de basis van deze bewering is dat de '68 opstanden voor Hardt en Negri vooral een afzetten tegen de dogmatische communistische theoretische constructie van 'de fabrieksarbeider' zijn, een conceptie die nooit totaal recht aan de werkelijkheid heeft gedaan. Zoals Kropotkin ook al constateert zijn immateriële verlangens en vermogens altijd al een deel van de basis van een revolutionaire beweging. Voorop staat het idee dat mensen zelf in hun onderhoud kunnen voorzien, ook in een moderne complexe maatschappij, en dat dit de basis vormt van een nieuwe communistische samenleving. Hier ligt een grote overeenkomst tussen Hardt en Negri en Kropotkin.

Ook als we naar de menselijke natuur kijken vormt deze geen belemmering voor het tot stand brengen van een betere wereld, eerder een opstap en een voorwaarde voor die betere wereld. Voor zowel Hardt en Negri als Kropotkin kan de mens op basis van gelijkheid samenwerken en biedt een gelijkwaardige samenleving de mens de meeste mogelijkheden om tot ontwikkeling te komen. Binnen het kapitalistische systeem wordt dit sociale en samenwerkende karakter ingezet om de rijkdom van enkelen te vergroten, discipline om voor een ander te werken moet worden opgedrongen. Dit is wel een vorm van samenwerking maar niet een op basis van gelijkheid en niet een die alle mogelijkheden biedt aan mensen om zich te ontwikkelen. Ook hier komt weer een deel van de gemeenschappelijke kern naar voren die onder andere gevormd wordt door een mensbeeld dat mensen het zelf kunnen en ook graag samenwerken, dat een dwingende autoriteit overbodig is om een betere samenleving te verwirkelijken.

De duiding van de (natie)staat is een ander punt waarop Kropotkin en Hardt en Negri elkaar vinden. Er is een gezamenlijke afkeer van representatie. Deze reduceert de meningen en wensen van velen tot die van een enkele groep met de pretentie dat het belang van iedereen wel wordt vertegenwoordigd. Een mechanisme dat onvermijdbaar is binnen de staat. Dit maakt de staat een onbruikbaar instrument voor de revolutie en een hobbel die overwonnen moet worden.

Hoewel hier zeker moet worden onderstreept dat er ook een groot verschil is bij de duiding van de rol van de staat. Waar de staat voor Kropotkin steeds machtiger wordt, neemt het belang van de staat voor Hardt en Negri juist af, ten koste van een internationaal netwerk dat bewust of onbewust het kapitalisme verstevigt en in stand houdt. Dit is niet voldoende om een enorme wig te drijven tussen Hardt en Negri en het anarchistische gedachtegoed. Zoals hiervoor duidelijk is geworden is het verzet tegen de staat wel belangrijk voor Kropotkin maar niet de essentie van zijn ideeën. Een overeenkomst die wel essentieel is, is het wantrouwen dat blijkt ten opzichte van representatie, zowel voor Kropotkin als Hardt en Negri moet zeer voorzichtig met representatie omgegaan worden omdat dit altijd gebruikt kan worden om een nieuwe (kwali)jke autoriteit te legitimeren. Dit wantrouwen motiveert onder andere de conclusie dat mensen, als zij een betere wereld willen, dit zelf moeten doen en dit niet aan anderen kunnen overlaten.

Dé plek waaruit blijkt dat Hardt en Negri een zeer anarchistisch gehalte hebben is waar het de uiteindelijke praxis betreft die de theorie de moeite waard maakt. De enige oplossing die gepresenteerd wordt als daadwerkelijk leidend naar bevrijding is een oplossing waarbij het verzet horizontaal georganiseerd is. Een oplossing waarbij vaardigheden en macht verdeeld zijn door een zeer diverse multitude, waarbinnen individuen hun eigen doelen kunnen nastreven maar met een gedeelde zeggenschap over de productie, in plaats van een kleine groep die daarover beslist. Dit doet zeer denken aan de zelfstandige organisaties die Kropotkin voor zich ziet, ook hier is er geen hogere macht die de zeggenschap heeft maar zijn het de massa's zelf die de zeggenschap in handen moeten hebben.

Het precies bereiken van een (anarchistisch) communistische wereld is voor zowel Hardt en Negri als Kropotkin een proces dat niet van te voren vastgelegd kan worden omdat dit proces zelf ook niet autoritair geleid kan worden. De precieze vorm zal dus afhankelijk zijn van de deelnemers, aangezien zij de zeggenschap hebben.

Hieruit blijkt ook dat het voorgaande niet een kwestie is van toevallige overeenkomsten tussen verschillende filosofieën die er altijd zullen zijn, maar dat er een gemeenschappelijke bron aan ten grondslag ligt: een groot vertrouwen in wat zelforganisatie kan bereiken, een grote afkeer van autoriteit en een weigering instrumenten die tot autoriteit leiden in te zetten om de revolutie te bereiken.

De precieze kritiek op autoriteit verschilt afhankelijk van hoe die autoriteit zich presenteert (of het een presentatie is die zich legitimeert op grond van vertegenwoordiging, eigendom of geweld maakt uit voor de kritiek die erop wordt geleverd). Maar met het afwijzen van autoriteit die gebaseerd is op representatie, omdat deze in eerste instantie de vertegenwoordigden een beter leven belooft maar

in de praktijk een nieuwe elite zal presenteren die niet het daadwerkelijke belang (iets dat ook niet bestaat maar iets dat gecreëerd moet worden om de legitimiteit van vertegenwoordiging in stand te houden) van de vertegenwoordigden behartigt maar slechts een eigen belang zal creëren.

Dit verklaart ook waarom Hardt en Negri zo geïnspireerd door en betrokken bij Occupy(-achtige) bewegingen waren en waarom binnen deze bewegingen anarchisten in veel gevallen duidelijk aanwezig waren. De weigering duidelijke eisen te stellen en vertegenwoordigers of leiders in te stellen laat ook binnen Occupy een duidelijke afkeer van representatieve autoriteit zien en zelfs een bewuste keuze om dit zoveel mogelijk in te perken. De beweging moest juist zo democratisch mogelijk blijven zodat iedereen zijn of haar eigen standpunt binnen de beweging kon inpassen.

Deze duiding van Hardt en Negri, in grote mate overeenstemmend met het anarchisme, levert een breder scala op van teksten, evenals historische gebeurtenissen die gebruikt kunnen worden als duiding dan wel inspiratie om het uiteindelijke doel van zowel Hardt en Negri als Kropotkin te bereiken: een betere (anarchistisch) communistische wereld. Kanttekening is wel dat 'anarchisme' op zo veel verschillende manieren gebruikt wordt dat deze overeenkomst gelimiteerd moet worden tot het anarchisme van Kropotkin (het anarchisme dat Kropotkin voorstaat, is populair maar niet het enige anarchisme).

Maar ook voor de anarchisten levert een erkenning dat Hardt en Negri in hoge mate anarchistisch zijn winst op. Het grootste verschil is misschien wel dat van de duiding van de rol van de staat. Het is moeilijk te ontkennen dat de staat zeer veranderd is sinds de tijd waarin Kropotkin schreef. Als anarchisten voor duiding over de rol van de staat Hardt en Negri kunnen gebruiken kan dit voorkomen dat men strijdt tegen spoken uit de negentiende eeuw.

Literatuurlijst

Antonio Negri – Biography

Antonio Negri – Biography (via: <http://www.egs.edu/faculty/antonio-negri/biography/> 14-06-2014).

Bakunin 1916

M. Bakunin, *God and the State*, New York: Mother Earth Publishing Association 1916; herdrukt in: M. Bakunin, *God and the State*, New York: Dover Publications 1970.

Barkawi & Laffey *Millenium* 2002

T. Barkawi & M. Laffey, 'Retrieving the Imperial: Empire and International Relations', *Millenium – Journal of International Studies* 2002 afl. 31-1, p. 109-127.

Brown 2013

A. Brown, 'Communism' in: M. Freeden, L.T. Sargent & M. Stears, *The Oxford Handbook of Politcal Ideas*, New York: Oxford University Press 2013, p. 364-384.

Cleaver *Anarchist Studies* 1993

H. Cleaver, 'Kropotkin, Self-valorization and the Crisis of Marxism', *Anarchist Studies* 1993, afl. 2-2, p. 1-20.

Credit Crunched 2012

'Credit Crunched – Working in financial Services During the 2008-2009 crash', *Recomposition Blog*, 2012 (via: <http://recompositionblog.wordpress.com/2012/01/16/credit-crunched-working-in-financial-services-during-the-2008-2009-crash/> 14-06-2014).

Fighting for ourselves 2012

Solidarity Federation, *Fighting for Ourselves: anarcho-syndicalism and the class struggle*, London: Freedom & Solidarity Federation 2012.

Franks 2013

B. Franks, 'Anarchism' in: M. Freeden, L.T. Sargent & M. Stears, *The Oxford Handbook of Politcal Ideas*, New York: Oxford University Press 2013, p. 385-404.

Geronimo (1995) 2012

Geronimo, *Fire and Flames, A History of the German Autonomist Movement*, Oakland: PM Press 2012 (*Feuer und Flamme, Zur Geschichte der Autonomen* 1995, vertaald door G. Kuhn).

Hardt & Negri 2000

M. Hardt & A. Negri, *Empire*, London: Harvard University Press 2000.

Hardt & Negri 2004

M. Hardt & A. Negri, *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*, New York: The Penguin Press 2004.

Hardt & Negri 2009

M. Hardt & A. Negri, *Commonwealth*, London: The Belknap Press of Harvard University Press 2009.

Harvey Artforum 2009

D. Harvey, 'Commonwealth: An Exchange', *Artforum* 2009, afl. 48-3, p. 210-221 (via: <http://www.korotonomedia.net/kor/index.php?id=27,316,0,0,1,0> 13-06-2014).

Kalyvas Constellations 2003

A. Kalyvas, 'Feet of Clay? Reflections on Hardt's en Negri's Empire', *Constellations* 2003, afl. 10, p. 264-279.

Katsiaficas 1997

G. Katsiaficas, *The Subversion of Politics, European Autonomous Social Movements and the Decolonization of Everyday Life*, London: Humanities Press International 1997; herdrukt in: G. Katsiaficas, *The Subversion of Politics, European Autonomous Social Movements and the Decolonization of Everyday Life*, Oakland: AK Press 2006.

Kinna, SubStance 2007

R. Kinna, 'Fields of Vision: Kropotkin and Revolutionary Change', *SubStance* 2007, afl. 36(2)-113, p. 67-86.

Kropotkin 1899

P.A. Kropotkin, *Memoirs of a revolutionist*, New York: Houghton Mifflin Company 1899 (via: <https://libcom.org/files/Memoirs%20of%20a%20revolutionist.pdf> 14-06-2014).

Kropotkin 1901

P.A. Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops, or Industry Combined with Agriculture and Brain Work with Manual Work*, London: Swan Sonnenschein & Co 1901.

Kropotkin 1905

P.A. Kropotkin, *Anarchist Communism: Its Basis and Principles*, London: Freedom 1905.

Kropotkin 1908

P.A. Kropotkin, *The state: Its Historic Role*, London: Freedom 1908.

Kropotkin 1911

P.A. Kropotkin, 'Anarchism', in: H.E. Hooper, H. Chisholm, W.A. Philips (red.), *Encyclopædia Britannica Eleventh Edition*, London: Cambridge University Press 1913 (via: http://www.anarchism.net/definitions_kropotkin.htm 13-06-2014).

Kropotkin 1913

P.A. Kropotkin, *The conquest of bread*, London: Chapman and Hall 1913; herdrukt in: P.A. Kropotkin & M. Shatz (red.), *The conquest of bread and other writings* (serie: Cambridge texts in the history of political thought), Cambridge: Cambridge University Press 1995.

Kropotkin 1972

P.A. Kropotkin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, New York: New York University 1972.

Marshall 2010

P.H. Marshall, *Demanding the Impossible, a History of Anarchism*, Oakland: PM Press 2010.

Morgan, Theory, Culture & Society 2006.

J. Morgan, 'Interview with Michael Hardt' (interview), *Theory, Culture & Society* 2006, afl. 23(5), p. 93-113.

Negri 2003

A. Negri, 'Multitude or Working Class?', 2003 (via: <https://libcom.org/library/multitude-or-working-class-antonio-negri> 14-06-2014).

Ruddick Theory, Culture & Society 2010

S. Ruddick, 'the politics of Affect, Spinoza in the Works of Negri and Deleuze', *Theory, Culture & Society* 2010, afl 27-4, p. 21-45.

Rustin New Political Economy 2002

M. Rustin, 'Empire: a Postmodern Theory of Revolution', *New Political Economy* 2002, afl 7-3, p. 451-462.

Shaw Millenium 2002

M. Shaw, 'Post-Imperial and Quasi-Imperial: State and Empire in the Global Era', *Millenium – Journal of International Studies* 2002, afl 31-2, p. 327-336.

Shub Russian Review 1953

D. Shub, 'Kropotkin and Lenin', *Russian Review* 1953, afl 12-4, p. 227-234.

Van der Walt & Schmidt 2009

L. van der Walt & M. Schmidt, *Black Flame, The Revolutionary Politics of Anarchism and Syndicalism* (Counter-Power, deel I), Oakland: AK Press 2009.

Wright 2002

S. Wright, *Storming Heaven, Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*, London: Pluto Press 2002.

Yon-Suk, CNN 28 september 1996

L. Yon-Suk, 'South Korea labor strike turns violent' CNN 28 september 1996 (via: <http://edition.cnn.com/WORLD/9612/28/korea.clashes/> 14-06-2014).